

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Mellem Tønder og Ribe

TURISTÅRBOGEN 1974

Af Johan Hvidtfeldt

- Bakkeøer og hedeflader *side* 3
Vadehav og marsk 7
Dige eller vige 11
Stormfloder 18
Vadernes og marskens fugleliv 22
De ukendte menneskers tid 26
Kirker 32
Herregårde 37
Det delte land 40
Krig og fred 45
Dansk og tysk 49
Under Danmark 54
Byer og gårde 58
Sproget 64
To kunstnere 68
Nogle almindelige oplysninger 74
Tønder 77
Fra Tønder lang grænsen til Rudbøl
og Højer Sluse 85
Fra Højer over Ballum til Rømø 93
Rømø 99
Fra Rømø til Ribe 106
Ribe 114
Fra Ribe til Løgumkloster 122
Løgumkloster 128
Fra Løgumkloster over Trøjborg
til Møgeltønder 133
Møgeltønder 139

Denne bog er sat med 10 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Klicheerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen 100
På omslaget stranden på Rømø
fotograferet af Inga Aistrup
Kortudsnittene er fra Geodætisk Institut og er
reproduceret med dettes tilladelse A 767/73

Tekst og billedredaktion ved Johan Hvidtfeldt

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

Bakkeøer og hedeflader

I marts 1952 begyndte Danish American Prospecting Company en boring på eksercerpladsen nord for Tønder. Boringens formål var at finde olie. Og der var olie, da man var nået godt 3000 m ned. Der var ikke meget, men derimod masser af saltvand, og boringen blev opgivet. Den og andre boringer, f. eks. i nærheden af Abild og ved Arnum, gav imidlertid gode oplysninger om undergrunden i denne del af Sønderjylland, udvide de vor viden om Danmarks geologiske fortid.

Det sted, hvor boretårnet ved Tønder var anbragt, er 7,9 m over havets overflade. Boret gik først igennem 54 m sand og ler, dannet i istiden. Det landskab, vi ser i dag her i den vestlige del af Nordslesvig, er formet i denne tid og i de årtusinder, der er gået siden da.

Efter den foregående periode i jordens historie, tertiærtiden, blev det koldere og koldere, og Skandinavien blev efterhånden dækket af store ismasser, der som bræer skød sig ned ad fjeldsiderne. De blev større og større, voksede sammen til en mægtig indlandsis, som den vi i dag kender på Grønland. Der var fire istider i Danmark, men under den sidste standsede gletcherranden ved en linie, der går fra Bovbjerg Klint til Hald Sø ved Viborg og derefter fortsætter ned gennem midten af Jylland. Vestjylland var altså ikke dækket af indlandsisen under denne istid.

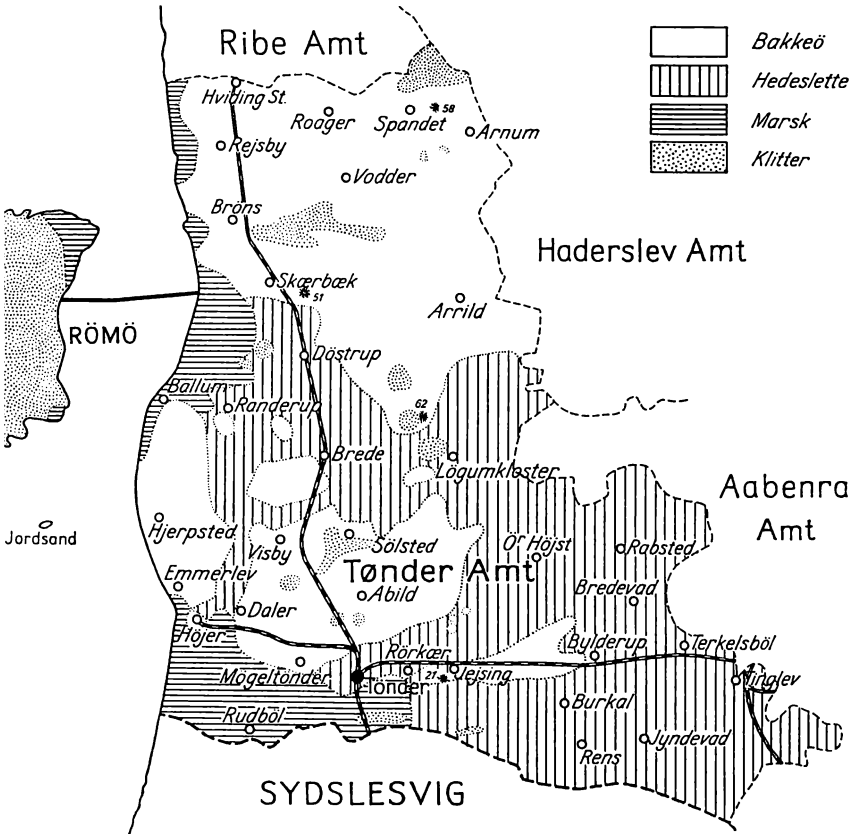
Hedesletter og bakkeøer

Isbræerne medførte vældige mængder af sten og grus, sand og ler fra de skandinaviske fjelde, de havde skuret henover. Da isen smeltede, blev dette materiale aflejret ved isens kant – endemoræner – eller inde under bræen. Smeltevandet styrtede ned gennem sprækker i isen og forenede sig efterhånden til floder med store vandmængder. Under den sidste istid strømmede disse store vandmængder ud over det isfri Vestjylland. Dette landskab var blevet dannet for en 50.000 år siden, da bræen

fra den næstsidste istid – Riss- eller Saaleistiden – smeltede hen. Smeltevandet fra sidste istid medførte store mængder af grus og sand. Gruset sank først til bunds, mens det fine, golve sand blev aflejret længere mod vest. Det udfyldte de lavere strækninger i morænelandskabet, og herved opstod de udstrakte og flade sandsletter, som er karakteristisk for en stor del af Vest- og Midtslesvig. De blev kaldt hedesletter, fordi lyngen senere gennem så mange århundreder satte sit præg på landskabet og menneskenes tilværelse her. Bakkerne blev ikke dækket af sandet, og de ligger idag i landskabet som „bakkeøer“, der er mere frugtbare end sandsletterne. Jordbunden består af såvel ler som sand og grus. Det er kun en 15.000 år siden, at denne vældige proces blev afsluttet. Det er den, som har givet en stor del af egnen mellem Ribe og Tønder det landskab, som vi ser idag.

Da den næstsidste istid ophørte, var disse bakkeøer et ungt landskab som morænelandskaberne i Østjylland og på øerne, „friske, toppede, livlige“, men det arktiske klima under den sidste istid, hvor jorden om vinteren har været frossen, men om sommeren er tæt op, har medført „jordflydning“, og gennem de mange årtusinder har vind og vand eroderet, gjort bakkeøerne til storlinjede kupler, med lange skråninger og brede dale. Geologerne siger, at det er et „nedslidt“ landskab. Nedslidningen kan til tider være så stor, at det kan være svært at erkende bakkeøerne i de omgivende flader. Men andre steder når de dog højder, hvorfra der er en storslået og betagende udsigt. Højest er Vongshøj lidt nord for Løgumkloster. Her 62 m over havet har man en udsigt, der rækker fra klitterne på Rømø og Sild, til bakkelandet vest for Åbenrå, til Ribe Domkirke, og i klare nætter ses blinkene fra Blåvandshuk Fyr. Vongshøj ligger på en 10 km lang højderyg, der er en udløber af en stor bakkeø, der går fra Hellevad over Toftlund og Spandet til Vester Vedsted. Østsiden af Vongshøj-ryggen er på en måde blevet „fornyet“, idet smeltevandsstrømmene under sidste istid er tørnet mod bakkeøen og har formet et nyt relief, en klint om man vil, med smådale og kløfter, vidt forskellige fra de runde former, der ellers præger bakkeøen.

Kort over overfladedannelserne i Tønder amt.
Efter Landet bag Digerne, 1957.

Ser man fra Vongshøj mod øst og sydøst, er der intet, som standser blikket. Her ligger den store Tinglev Hedeslette. Mod syd er der fra Vongshøj kun 3 km til Møgeltonder Bakkeø, og vest herfor ligger Højer på en lille bakkeø. Tønder er vokset op ved foden af Møgeltonder Bakkeø. Øst for Tønder er Jejsing Bakkeø med ret stejl skrænt mod Vidåens dal. Nord for Højer og Møgeltonder præges landskabet af den store Hjørpsted Bak-

keø, der bl. a. omfatter dele af Emmerlev, Ballum og Visby sogne. Længere mod nord ligger bakkeø-landskabet mellem Skærbæk og Astrup.

Såvel på bakkeøer som på hedesletter findes der såkaldte indsander, klitter eller sandpolde, som er blevet til ved afblæsning på de sandede områder. Et stort indsande findes i Ubjerg sogn lige nord for grænsen. Der er klitter lige ved Abild nord for Løgumkloster, og et særlig storslået landskab af denne art findes ved Stensbæk syd for landevejen mellem Ribe og Gram.

Vadehav og marsk

Kystområdet fra Blåvandshuk til den dansk-tyske grænse er noget enestående i den danske natur. Det er præget af Vesterhavssøerne Fanø, Mandø og Rømø og af det store flade vadehav ind mod gesten og de inddigede marskområder. Det har tidligere været en almindelig opfattelse, at øerne er rester af gamle gestområder, og at det er havet, som under de store stormfloder har fravristet Sønderjylland en del af landet herude mod vest. Det er ikke rigtigt. Rømø og Mandø er „steget op af havet“.

Da dannelsen af de store smeltevandssletter blev afsluttet for omved 15.000 år siden, strakte sletterne sig ud over den nuværende kystlinie, langt ud i Vesterhavet. Man regner med, at havets vandstand dengang var 80–100 m lavere end nu. Omved år 1500 før vor tidsregning var havet steget så meget, at kystlinien lå omtrent ved den nuværende Vesterhavskyst. Havstigningen siden da er fortsat, selv om der kunne komme perioder med stilstand eller havsænkning. Den vanddækkede smeltevandsflade var flad omend svagt skrånende mod vest, så vandstanden var lavest mod øst ind mod den faste kyst.

Tidevand og vadehav

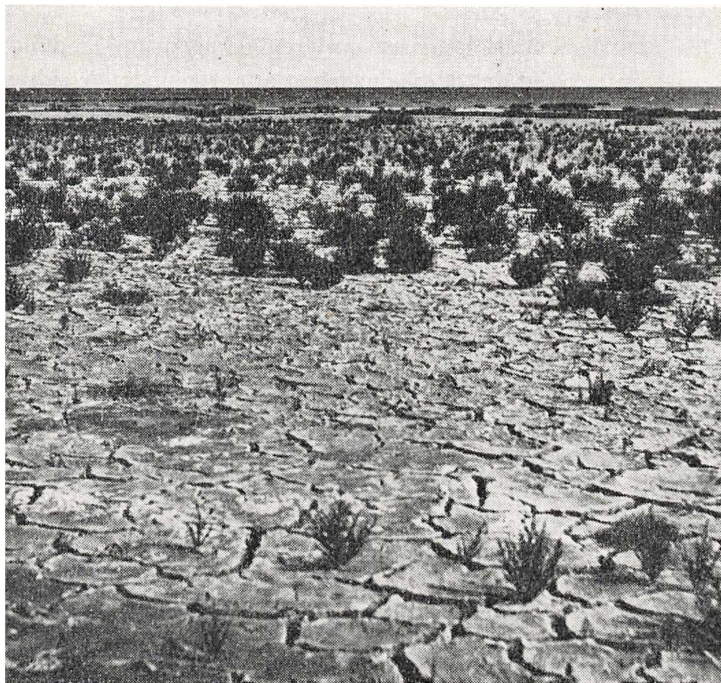
Dette mærkelige hav ved Sønderjyllands vestkyst, vadehavet, er præget af den store forskel mellem vandstanden ved ebbe og flod. Tidsforskellen mellem to ebber er ca. 12 timer og 25 minutter. Højvandet kommer som bølger, der vandrer mod kysten. Denne skiften mellem højvande og lavvande er først og fremmest betinget af astronomiske forhold – månens og solens tiltrækningskraft. Ved nymåne og fuldmåne virker de i samme retning, vandet stiger højere end sædvanligt, og der bliver springflod. Modvirker de hinanden, får man nipflod. Forskellen mellem dagligt højvande og dagligt lavvande ved Højer Sluse er ca. 180 cm. Den aftager mod nord og er ved Esbjerg betydeligt mindre.

Det danske vadehav har et areal på ca. 850 km². Ofte strækker det sig indtil 10 km ud fra kysten. Det er en meget stor vandmængde, som et par gange i døgnet strømmer ind over denne store flade og ud derfra igen. Man har beregnet den til 1000 millioner m³ eller én km³. Vandet kommer ind gennem en række store dyb, Listerdyb mellem Sild og Rømø med en dybde på 37 m, mens Juvre Dyb mellem Rømø og Mandø kun er 17 m dybt, Knude Dyb mellem Mandø og Fanø 15 m, Grådyb mellem Fanø og halvøen Skallingen 16 m. Længere inde opdeles dybene i mindre forgreninger, som sædvanligvis også betegnes dyb, f. eks. Rømø Dyb og Højer Dyb. Disse fordeler sig i et stort antal render, priler, som efterhånden bliver mindre og mindre.

Marskdannelse

De store flader i vadehavet, flakkene, ser ud til at være ensartede, men i virkeligheden er der forskel. Man skelner her især mellem vader, der sædvanligvis overskylles ved højvande, men er tørre ved ebbe, og højsander, som kun undtagelsesvis kommer under vand. De består begge overvejende af sand, og hvis man ville inddige et sådant område, ville resultatet blive ringe.

I de højere dele af det område, der overskylles af tidevandet – på et niveau 20–30 cm under middelhøjvande – er der mulighed for, at der kan vokse planter, som kan tåle vand og salt, og der kan under visse betingelser dannes et nogenlunde sammenhængende plantedække. Den plante, der kommer først, er som regel kvæller, der efterfølges af angelgræs og vadegræs eller spartina townsendii, der først blev fundet i England i 1870. Når vandet ved flod skyller henover disse planter, afsættes et sediment, slik, hvoraf en betydelig del, mellem 15 og 30 pct. er ler. Undersøgelser har vist, at der i dette finkornede sediment også indgår ekskrementer fra de talløse dyr, der lever i vaderne, muslinger, snegle, krebsdyr og sandorme. Disse mange organiske og mineralske partikler betyder en forøgelse af sedimentationen. Mængden af slik i tidevandet er stærkt svingende. Den er størst i uroligt vejr. En del af slikken stammer fra vaderne eller fra nedbrydning af forlandskanter, men meget er

Vadehavets bund på en sommerdag ved stærkt lavvande. Laget af klæg slår revner, og den første bevoksning af kvæller er begyndt.
Efter Sønderjysk Månedsskrift 1966.

tilført vadehavet udefra. I hvert fald synes de mineralske bestanddele især at komme fra Vesterhavet.

Denne proces, aflejring af slik, der tilbageholdes på grund af strandplanterne, fører til marksdannelse. Dette sker kun, hvor forholdene er gunstige, og den naturlige marksdannelse strækker sig sædvanligvis over lange tidsrum. Når slikken aflejres, har den en geléagtig konsistens, men der foregår en omdannelse, så den bliver til en leragtig, gråbrun jordbund. Denne klæg indeholder også større eller mindre mængder af sand og en del organisk stof. Der sker i øvrigt en betydelig vandafgivelse og en dermed følgende skrumpning.

Landvinding

Den naturlige marskdannelse kan fremmes gennem landvindingsarbejde. Ved det danske vadehav er der gennem de sidste årtier gjort en betydelig indsats på dette område. Arbejdet består først og fremmest i grøbling, dvs. gravning af et system af parallelle render med en indbyrdes afstand af 6 m. Renden kaldes en grøbling og området mellem to render betegnes en ager. Med visse mellemrum afskæres grøblerne ved en samlegrøft, der har forbindelse med en afløbsgrøft, som fører vandet bort fra landvindingsområdet. Den jord, der graves op fra grøblerne, kastes ind på midten af agrene, som på den måde bliver hvælvede, så vandet bedre kan løbe bort.

Hvor grunden er tilstrækkelig fast, udføres grøblingen med en specialbygget plov, der trækkes af en traktor på larvefodder. Grøblen er 70 cm bred foroven, 30 cm i bunden og 20 cm dyb. Kan vaden ikke bære plov og traktor, udføres arbejdet manuelt, og renderne har i dette tilfælde en bredde af 100 cm. Hvor grunden er så blød, at der end ikke kan grøbles med håndkraft, bruges en ponton-gravemaskine med hydraulisk drevet grab. Desuden anvendes faskingærder, som skal fremme og beskytte slikdannelsen.

På de højtliggende vader er hensigten med grøblingen at dræne vaden for at forbedre vilkårene for vegetationen, først og fremmest annelgræsset, som er af stor betydning i den danske landvinding. Faskingærder langs yderkanterne af landvindingsområderne bidrager også til at beskytte vegetationen. På de vader, der er så lave, at der ikke endnu er mulighed for, at planterne kan gro, søger man gennem opgravning af render og indkastning af jorden på de mellemliggende agre at hæve vaderne op til vegetationsniveau. De lavtliggende vader indrammes desuden af faskingærder for på den måde at få rolige bassiner, hvor havvandets slik lettere kan bundfældes.

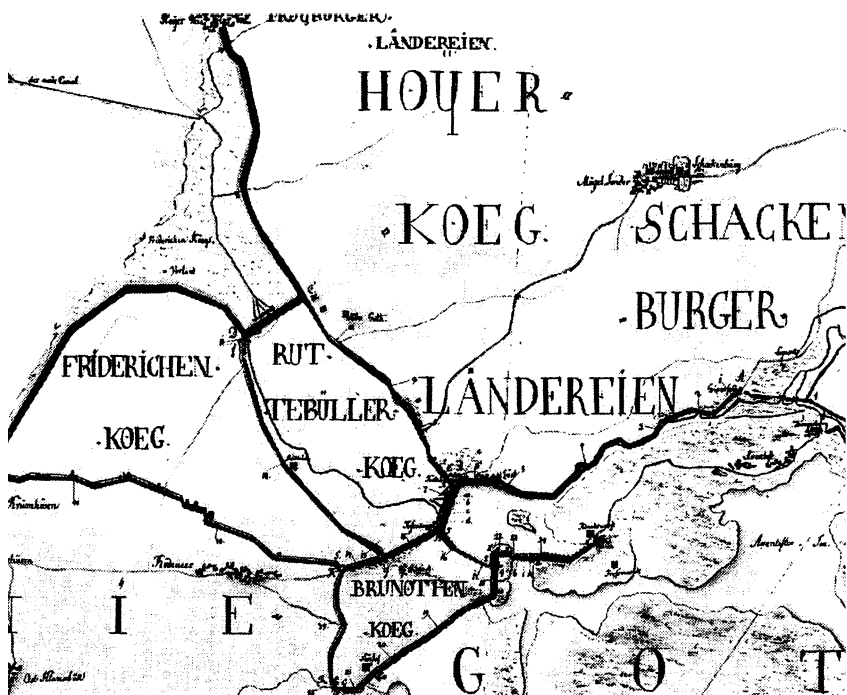
Dige eller vige

Når marskjorden er nået så højt, at den ikke længere bliver oversvømmet ved daglig højvande, er marskdannelsen stort set afsluttet. Når større sammenhængende områder er dannet, gælder det om at beskytte de værdier, der på denne måde er blevet dannet. Det kan ske gennem sommerdiger, der ikke har en større højde, end at de kan hindre mindre oversvømmelser, især om sommeren, men ikke er tilstrækkelige til at hindre vandets gennembrud ved egentlige stormfloder. Marsken kan udnyttes til græsning, men der kan ikke uden videre rejses menneskelige boliger på disse lavtliggende ubeskyttede områder. Fra meget gammel tid har der dog boet mennesker i marsken, uden at der var bygget diger til at hindre havets gennembrud ved stormfloder.

Værfter og friser

I de ældre marskområder, f. eks. i området syd for Møgeltønder og øst for vejen mellem Rudbøl og Højer i de gamle Højer og Møgeltønder koge er der en del enkeltliggende gårde. De ligger ikke på selve marskjorden, men på store, opkastede høje, såkaldte værfter. Der er foretaget arkæologiske undersøgelser i det nu forladte Fældsværre i Møgeltønder Kog og i Gammelværre, den ene af de 8 værfter, som engang bar byen Misthusum, som nu er opgivet. Nu står der kun et lille hus, Markmandens Hus, tilbage. I Gammelværre er der fundet potteskår m. m. fra 1200- eller 1300-årene, og værftet synes at være gået under i den store stormflod 1362. Misthusum blev ramt af den store katastrofe ved stormfloden i 1634. En bjælke fortæller: „1634 da skete den store flod og borttog al det hus“. Der kom atter gårde og bønder i Misthusum, men i tidens løb blev deres tal mindre, og den sidste indbygger forlod landsbyen i 1814.

Udgravningerne af de to værfter viser, at når der efter en stormflodskatastrofe på ny blev bygget på værfterne, blev de forhøjet med græstørv, skåret ud af marskklæggen. I øvrigt var

Kort over egnen syd for Højer 1801. Ny Frederikskog er endnu ikke inddiget, men forlandet er vokset til. Herigennem er gravet kanalen syd for Højer. Man ser i øvrigt tydeligt de gamle havdiger fra de forskellige inddigninger. Den sydligste del af området ligger nu i Tyskland. Sonja Rud-Petersen fot. Rigsarkivet.

det almindeligt, at bygningerne var således konstrueret, at de stolper, der bar taget, var gravet dybt ned i jorden, så de kunne blive stående, selv om husets mure blev oversvømmet og ødelagt. På den måde havde man mulighed for at redde livet øverst oppe, når vandet fossede frem med uimodståelig kraft.

På øerne og i de store marskområder syd for den nuværende grænse boede fra gammel tid frisere. Bygning af værfter er en frisisk byggeform. De danske indbyggere her i Nordslesvig kan have lært værftbygningen af deres naboer mod syd, men det kan også være tilvandrede frisere, der har slået sig ned her.

Luftfoto af kogene syd for Højer. Man ser tydeligt havdiget og dets forland, Vidåen og de gamle havdiger, hvoraf de fleste nu bærer veje. Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse – A. 767/73.

Der er i hvert fald sikre vidnesbyrd om frisisk bebyggelse. I et bispebrev fra 1233 tales der om „folk i Andæflyth med de frise-re, der bor i Vtbølingh i Tundær“. Tundær er uden tvivl Mø-geltønder, og Andæflyth eller Andflod var dengang et særligt

sogn. Kirken gik til ved stormflod i 1300- eller 1400-årene, og sognet blev delt mellem Højer og Møgeltønder. Det omfattede netop de områder i det gamle marskområde, hvor værfterne er særligt almindelige. Navnet Andflod *kan* være frisisk.

De gamle diger

I de frisiske områder er der bygget diger langt tilbage i tiden. Allerede Sakso fortæller omved 1200 herom: „Landet, som ligger ud til havet, er lavt, så det undertiden oversvømmes. For at bølgerne ikke skal vælte ind over det, er kysten helt omgivet af diger, og bryder havet igennem dem, oversvømmer det markerne og husene og sæden derpå“.

Viding herred, oprindeligt en stor marskø syd for den nuværende grænse, blev inddiget 1436. Hertug Frederik, den senere kong Frederik 1., var en mand, der ville gennemføre praktiske reformer i sit lille hertugdømme. Han tog 1506 fat på at bygge et havdige fra Rudbøl over Vadehav og Vidå-dybet til Viding herred. Under arbejdet boede hertugen i længere perioder herude i marsken. Ved pinse 1511 var man færdig med arbejdet, men få måneder efter brød diget sammen under en stormflod. Ved Rudbøl er der endnu rester af diget. Hertugen prøvede senere på ny at slå dige over dybet, men med en anden retning. Også denne gang måtte han give op. En stormflod ødelagde arbejdet, og flere digearbejdere druknede. Havet kan være en god ven, men også en bitter fjende.

Hertug Frederiks søn, hertug Hans den Ældre, tog arbejdet op på ny, og i samarbejde med de kongelige bønder blev der i 1556 bygget et dige fra Højer til Rudbøl – det bærer nu landevejen mellem de to bebyggelser. Fra Rudbøl fortsatte man østpå til Lægan og derfra til Grelsbøl i Sydslesvig. De gamle marskområder inden for diget, først og fremmest Højer Kog, Møgeltønder Kog, Tønder Kog og Ubjerg Kog blev derved sikret mod havets angreb. Men det nye dige betød, at Tønder ikke længere var en havneby. Borgerne fik en hollænder til at bygge en sluse ved Lægan så stor, at mindre skibe kunne gå igennem. Havet er enkelte gange – især i 1634 – gået igennem dette havdige.

I 1566 kunne man afslutte bygningen af et dige fra Rudbøl over Rosenkrans til Fegetasch ved Nykirke i Sydslesvig. På ny blev Tønder bys havn flyttet mod vest, til Rudbøl. Borgerne ofrede penge på at få slusen så stor, at mindre skibe kunne komme igennem, men inddigningen betød i virkeligheden, at Tønders dage som søkøbstad var forbi. Ved denne inddigning opstod den meget store Gudskog eller Gotteskog. Den nordligste del af den – øst for Rudbøl Sø – kom ved grænsedragningen i 1920 til Danmark og fik betegnelsen Magisterkogen efter mag. art. H. V. Clausen, der havde spillet så stor en rolle i spørgsmålet om, hvor grænsen skulle trækkes.

Mellem Højer Kog og Viding herred var der en stor havbugt. Den sydligste del heraf blev inddiget 1618, efter at der i 1615 havde været en stor stormflod, som mod øst havde medført oversvømmelser helt ind til Jejsing. Det inddigede område blev kaldt Brunsoddekog. Vejen fra Rudbøl til Aventoft syd for grænsen går et kort stykke på det gamle havdige, og det tyske toldsted ligger på diget. Kogen kaldes også „e Kaarkog“. Kaar betyder trillebør, og traditionen siger, at navnet er kommet af, at det var første gang, trillebøren på disse kanter blev brugt ved inddigning.

I 1620'erne og 1630'erne gjorde man forsøg på at inddige hele Rudbøl-bugten ved at slå dige fra Viding herreds nordspids til Højer. De mislykkedes, men 1692 inddigede man en del af bugten. Området fik navnet Gammel Frederikskog. Bygningen af dette dige var ikke særlig vanskelig, fordi man undgik at slå dige over Vidåen. Da man 1715 indtog stykket mellem Gammel Frederikskog og Højer Kog måtte man derimod – som to gange før – bygge dige over Vidåen. Den sidste del af den gamle havbugt blev inddiget 1861, og havdiget er det nuværende dige fra Højer til Siltoft ved den dansk-tyske grænse. Vidåen blev ført ud i havet gennem den nybyggede Højer Sluse. Kogen fik navnet Ny Frederikskog. Største delen af dens jord ligger ret højt over havets overflade, 150 og 180 cm, mens højden i Rudbøl Kog kun er omved 80 cm, enkelte steder endda ÷ 10 cm.

De nye diger

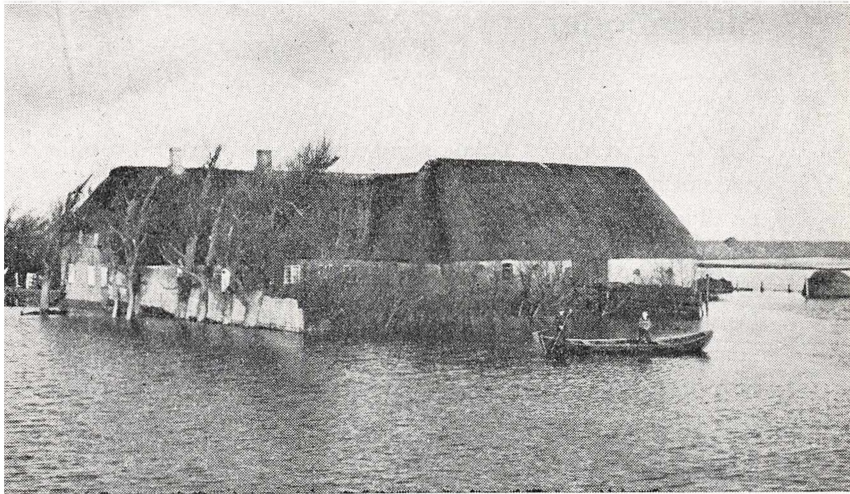
I årene 1914–1919 blev der opført et dige på 9,9 km fra Ballum Vesterende til Astrup Banke. Rejsby diget fra Søndernæs til Vester Vedsted blev bygget i 1923–1925 og er 13,4 km langt. Emmerlev diget fra Højer til kanten af bakkeøen ved Emmerlev er opført 1926–1927 som udbygning af et ældre, noget svagere dige. På Rømø blev der i 1920'erne bygget to diger. Juvre-diget dækker øens nordøstlige hjørne, mens Kirkeby-Havnebydigerne beskytter den sydøstlige del af Rømø.

Højer-digets højde er 6,40 m, Rejsby-digets 6,75 m. Man har beregnet, at man pr. år har 3 højvander på 2,40 m over Dansk Normal Nul (DNN), 1 på 2,80 m. Hvert femte år er der et højvande på 3,50 m, hvert 10. år et på 3,75 m, hvert 16. år et på 4 m og hvert 25. år et på 4,25 m. De danske digers højde har hidtil vist sig at være tilstrækkelig. Om de også vil være det i fremtiden kan vel ingen svare på, men der er et udstrakt varselssystem, hvor der samarbejdes med områderne syd for grænsen, og der er truffet forholdsregler, som skal sikre redning af fæ og mennesker, hvis katastrofen skulle komme. Vigtigt er det i så fald at sætte ind med udbedring og sikring af digerne så hurtigt som muligt, så man kan undgå egentlige gennembrud. Særlige katastrofeveje sikrer, at hjælpeaktioner hurtigt kan nå frem.

Afvanding

Havdigerne og de stærke sluser sikrer mod havets gennembrud og oversvømmelse af de lave arealer i koge og øvrige marsk. Derved skulle man have sikret sig mod de store katastrofer, som gennem årene har kostet så mange menneskeliv. Arealerne bag digerne har dog også gennem århundreder været generet af oversvømmelserne fra de store åer, først og fremmest den vandrige Vidå. Det betød fare for kreaturer og en forringelse af jorderne og deres værdi som agerbrugsland. Efter Genforeningen tog man i Tønder-marsken fat på at hindre disse oversvømmelser, som først og fremmest hænger sammen med langvarig lukning af sluseportene på grund af havets højvande. Under stormfloden i februar 1962 var havet ud for Højer i 6½

Fra marsken før afvandingen. Gården, der ligger på et værft, er helt omgivet af vand. Efter Sønderjysk Månedsskrift 1966.

time 400 cm over DNN. I den nedre Vidå steg vandet fra + 40 cm til til + 200 cm. I 1920'erne er afvandingens problemer blevet løst i Tønder-marsken, der omfatter et areal på omved 10.000 ha. Åløbene er blevet reguleret, der er blevet bygget ådiger omkring dem og skabt reservoirer i Rudbøl Sø og Magisterkogen. Der er anlagt fire pumpestationer, som skal hæve vandet fra de lave marskarealer op i de inddigede åløb. Længere mod nord, især i Bredå-lavningen, er afvandingsproblemerne endnu ikke løst til bunds.

Kampen mod havet vil aldrig standse, men også havets gavmildhed varer ved. Der foregår stadig dannelse af ny marsk i vaderne. Arbejdet med landvinding er da også blevet fortsat i årene efter Genforeningen og foregår stadig, først og fremmest i områderne fra Højer til grænsen, fra Ballum Vesterende til Rømø-dæmningen og nord herfor til Brøns Sluse.

Stormfloder

Når det er storm og pålandsvind gennem længere tid, opstår der stormflod. Ofte kommer vandet som en flodbølge og med en pludselighed, der før de store havdigers tid kunne betyde dødelig fare for fæ og mennesker. Om en mindre stormflod i 1881 fortæller en mand, at han var på vej ud til kreaturerne. De ville gå over en af de fenner, eng og marsk er delt op i, og „da var vandet pludselig dér, væltede ind over fennen, for hvert bølgeslag overskyllende en ager videre frem. Vi måtte søge udenom over til landevejen, og da vi nåede den, stod den allerede under vand, hele området foran os var et brusende hav“. En nabo var nået frem til sine kreaturer og havde fået dem samlet, „men da kom floden, spærrede i et øjeblik tilbagevejen og skyllede ind over marken. De fik så endnu kreaturerne hen på en noget højere plet på marken og stod nu dér, på alle sider ombølget af et frådende hav. Vandet steg, og pletten de stod på, var kun lige så stor, at de alle kunne få plads derpå. Situationen var meget betænkelig, de stod derude, kilometervidt omgivet af floden og uden nogen udsigt til at blive reddet“.

Myter og sagn fortæller meget om den store „manddrenke“ i 1362. Beretninger siger, at 200.000 mennesker druknede på strækningen fra Hamborg til Ribe. Sådanne tal har dog intet med virkeligheden at gøre. Det er nok også overdrevet, når det berettes, at 30 kirker ved den vestslesvigske kyst gik til grunde. Men vist er det, at mange kirker og sogne blev oversvømmet i 1300- og 1400-årene. En af de ødelagte kirker var Andflod, der lå i den nordlige udkant af Rudbøl. Det hedder senere om den, at den var submersa, oversvømmet. Den blev aldrig bygget op igen. Det var i den store stormflod, at den sagnomspundne handelsby Rungholt blev opslugt af havet. På vaderne nær den lille hallig Südfall er der fundet levninger af hustomter med husgeråd af malm og ler.

Stormfloden 1634

En af de største stormfloder indtraf i oktober 1634. Med særlig kraft ramte den øen Nordstrand, og tusinder af dens indbyggere omkom. Også i Nordslesvig var tabene store. Præsten i Døstrup fortæller: „Om natten mellem den 11. og 12. oktober var en skrækkelig stor vandflod, som kom meget hastelig om midnats tider på os og druknede mange mennesker af omliggende sogne“. På kirkegården begravede præsten 19 mennesker. I hans præstegård var det heller ikke for hyggeligt: „Vandet stod mindst to alen i mit hus i alle stuer, bås og lader“. Præsten i Skærbæk kunne begrave 44 mennesker fra Misthusum. Hele byen var skyllet bort. I Brøns sogn druknede 21 mennesker, i Rejsby sogn 50, i Vester Vedsted sogn 22. Særlig alvorlig ramt blev Farup sogn mellem Nipsåens og Kongeåens udløb. Det berettes, at „Peder Ibsen i Ondaften og hans hustru Karen, som tog hendes datters barn og bandt det til sig, og to unge mennesker, deres sønner, blev . . . slet borte“. I sognet skal der ialt være druknet 295 mennesker.

Denne flod er, så vidt vides, den eneste, der er trængt ind i Ribe Domkirke. En rådmand i byen fortæller: „Dér klokken var 12, da gik vandet i domkirken og nedslog nogle store sten på gravene i kirken. Bortskyllede og bortslog mange huse og gjorde ubodelig skade, som ikke let står til at forglemme“. Fra sogn til sogn i de udsatte områder fortælles det samme: mennesker, som blev flodens bytte, huse og gårde, som blev revet med i vandets vældige strøm, druknede kreaturer. Vi kender ikke tallet på dem, der døde i sognene nord for grænsen, men det må have været rystende stort, uden tvivl større end i nogen senere stormflod.

Stormfloder 1825 og 1923

Der er stormfloder flere gange om året. Men heldigvis er der som regel langt mellem de rigtigt store floder, der kræver mange ofre og anretter omfattende ødelæggelser som i 1362 og 1634. I 1800-årene blev det stormfloden af februar 1825, som blev den mest kendte. Den medførte betydelige ødelæggelser i Nordslesvig, vandet stod mange steder højt i husene, kreaturer

og får druknede i stort tal, og i Randerup omkom tre mennesker. Længere mod syd, især på halligerne, var ødelæggelserne langt mere omfattende. Præsten Biernatzki har skildret katastrofen i en kendt novelle *Die Hallig*, og hans sogn, Nordstrandischmoor, blev så medtaget, at den ikke kunne bestå som selvstændigt sogn. Han fortæller om en kvinde, som af bølgerne føres på en høstak til det fjerneste værft og undervejs bragte en datter til verden.

Rundt om i landet søgte man at hjælpe dem, der var ramt af stormfloden. Frederik 6, landets monark, overdrog til et nydannet „Halligfond“ de penge, som blev samlet ind til mindesmærke for hans indsats ved ophævelsen af livegenskabet i 1805. Om sommeren besøgte kongen de skaderamte øer og halliger. Da han kom tilbage fra besøget, gik han i land lige ved Højer, og der blev rejst en mindesten, som på tysk fortæller, at kongen her gik i land den 6. juli 1825. Stenen står endnu i den sydlige udkant af Højer, men er flyttet fra det gamle landingssted, der lå længere mod syd.

Den største stormflod i dette århundrede kom i 1923. Det var den 30. august om eftermiddagen, at en storm satte ind fra sydvest. Den steg til orkan, og med ét var stormfloden der, ridende på tidevandsbølgen. Ved Højer Sluse var den lige ved at nå op til havdigeets overkant. Men diget holdt. Kun et sted fik floden katastrofale følger. Ved Rejsby var man i gang med at bygge Christian 10.s dige fra Vester Vedsted og syd efter. Her skulle slusen være. Arbejderne plejede at sige vittigheder om „det hav, som der ikke kunne sejle en træsko i, og som de skulle bygge dige for på næsten 7 meters højde“. Da stormen kom, standsede arbejdet ved gravemaskinen, og arbejderne søgte hen til deres træbarakker. De lave bygninger ramlede hurtigt sammen. Man forsøgte at tømre flåder, men 19 mand nåede ikke land. Dagen efter kunne man se skibet *Anna*, der havde ligget ved Kongsmark på Rømø, i en rugmark på Astrup Banke. Rygtet løb, at der var druknet folk i Rejsby. Forfatteren Karl Rasmussen, der dengang var lærer i Astrup, har fortalt: „Jeg gik til Rejsby ad sommerdiget . . . den sindige marskå var et brølende vandfald. Landgangsbroen fra Rømø lå henad di-

get; svære pæle, som jeg lige kunne favne om, var trukket op som en tøjrepæl og smidt herover med jerndragere og plankebro; henne ved diget lå tipvogne og spor smidt rundt mellem hinanden, som børn kan smide med legetøj. Der traf jeg tre arbejdere, som gik og så på det, og fik at vide, hvordan det stod til; længere inde vadede folk rundt og ledte efter de døde“.

Efter at diget var færdigt, blev der i juni 1925 afsløret en mindesten for de 19, der omkom under stormfloden. I sin tale sagde amtmand, lensgreve O. D. Schack: „Hvorfor skulle denne storm slippes løs på en årstid, hvor den ellers er bunden. Hvorfor skulle havet, stik imod al beregning, stige højere og højere efter flodtid, for at narre og fange mennesker? Var det ikke, som om døden, som i middelalderens dødedans, havde fået skikkelse og vilje, var kommet ridende ind med stormens kast på de frådende bølger for at fange sit bytte. . . . Hvem kan give svaret. Ikke den grå himmel over det salte vand, der langsomt siver tilbage til havet igen og efterlader ødelæggelse i sit spor“.

Vadernes og marskens fugleliv

H. V. Clausen, den store kender af Nordslesvig, af dets mennesker og dets natur, skrev engang: „Har De lagt mærke til kvæget herude, hvor det er kønt? Det er korthornskvæg, som i Danmark kun ses op gennem enge i Jylland, men det fine hoved og de fine horn, den lige ryg, der dog så elegant kan bøjes til siden, de rundede flanker, farven, der ikke er ensartet eller sortbroget, som ellers på vore marker, men kan være hel rød og hel hvid, blandet også i store flager“. Foruden kvæget, der er fremmedartet for den, der kommer fra det østjyske eller fra øerne, er det vel nok de mange får, der mere end noget andet sætter sit præg på marsken og gestens enge. Fåreavl og fårehold er blevet sjældnen i de fleste dele af Danmark. Men herude ser man de rolige lådne dyr alle vegne. Der er noget tillidsvækkende ved et får, dets sindighed og dets fredelige, lidt sørgmodige brægen kan næsten give ro i sindet, når man tænker på andre dyrs jagen af sted, under himlens hvælving eller langs markens flade. Og om foråret ser man de små lam, vel en af de yndefuldeste skabninger, man kan træffe i den fri natur.

Uden for marsk og vader, på bakkeøerne og de store smeltevandsflader, træffer man stort set de samme fugle som længere mod øst. Engang var det vel storken, der var den mest iøjnefaldende og ejendommelige fugl i de side enges og i marskens fugleliv. Dengang kaldte man Ribe for storkenes by. Idag er den sjældnen, men færdes man her ved sommertid, kan man dog endnu se et storkepar i flugten. Og så får vi trøste os med, at da vi kunne glæde os over den højbenede vadefugl med de stultede røde ben, kunne man næsten kun opleve svanen som tam og stækket fugl i damme og søer. Men hen i fyrreerne kom knopsvanen med den S-formede hals til Danmark. Overalt ved havet og i søer ser man den idag, og nu kender vi ikke kun de „grimme ællinger“ fra H. C. Andersens eventyr.

Marsken ved Højer. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

Viber, stære og måger

Det er viben, som er mest typisk for enge og marsk. Den er i sig selv en smuk fugl med gode farver og den karakteristiske nakketop. Det er en mærkelig oplevelse at se en vibe forsvare sin mave og dens rede, hvis dyr eller mennesker kommer for nær. De bliver ved med at flyve henimod den uvelkomne gæst, baskende helt hen imod den og udstødende sit karakteristiske skrig. En gang observeredes en sådan holmgang mellem vibe og skade. Den stod på en halv times tid, men til sidst fortrak skaden.

På de lidt højere engarealer er der et mylder af støere. De udfolder en mægtig energi for i den frugtbare jord at finde føde til sig og sine. Ser man på sådan et stykke jord i en kikkert, er det, som om det var blevet levende, befolket af adrætte små væsener. Og når tiden kommer, da skarerne skal afsted til England, samles de i uhyre flokke, større end dem, man møder andetsteds. Når de går på vingerne, er det, som om himlen formørkes.

Mågen er blevet en af de almindeligste fugle i Danmark. Selv langt inde i landet kan man træffe den. Men her ved havet er de selvfølgelig talrige, både hættemåger og stormmåger. Også den adrætte lille hurtigflyver ternen kan man møde. Overalt er der også sølvmåger, som er blevet kaldt kannibalske, fordi denne ret store grådige rovfugl til en vis grad terroriserer mange af de andre fugle. Den holder især til på den lille ø Jordsand, en hallig, altså en uinddiget marskø. Den blev allerede i tysk tid fuglereservat, og der er ikke adgang til øen uden helt speciel tilladelse. Man vil beskytte de fugle, der ruger her eller i træktiden kommer på besøg. Livet på Jordsand er domineret af sølvmågen, som holder de andre fugle nede ved at røve æg og unger.

Falke, regnspøver og edderfugle

Fuglelivet i vaderne og i marskens enge er på mange måder så helt forskellig fra, hvad man møder ved Kattegats og Østersøens kyster og fjorde. Her er et utal af forskellige ænder og strandfugle, en opremsning ville næsten blive som en ornitologisk håndbog. Men at færdes i dette rige fugleliv er en stor oplevelse for enhver, der kan lide at se på fugle, og man kan have mange oplevelser, som man måske aldrig har haft før og længe vil mindes. Således huskes en sommerdag på Rudbøl Kogs gamle havdige mod nord, til Gammel Frederikskog, ikke så langt fra Nørremølle. Lige tæt ved „hang“ der en fugl. Den fløj ivrigt eller rettere, den flagrede meget med vingerne, men den blev på samme sted. Dens lange hale var rettet nedad, mens de lange vinger hurtigt gik op og ned. Da den i flere minutter havde holdt sig på ét sted pilede den vinger og hale helt ud og gled

til side uden at røre vingerne. Der var ingen tvivl om, at det var en tårnfalk, der var på jagt efter bytte ude i kogene. Den var vel kommet fra et af kirketårnene i nærheden.

Rømø-dæmningen giver rige muligheder for at studere fuglelivet i denne egn. Her hvor der foregår en stærk tilsligning er der mad nok for alle. Større og mindre flokke kommer og går, ikke mindst til den sydlige del af dæmningens forland. Der er nok ikke mange steder i landet, hvor der på ét sted kan ses så mange forskellige slags ænder, gæs og strandfugle. Det var mærkeligt i luften at se den store regnspove, en imponerende fugl med sit vingefang på ca. 60 cm. Men mest lægger man mærke til det ejendommelige 10 cm lange næb, der krummer nedad. Ejendommeligt var det også her ved Rømø-dæmningen en novemberdag at opleve hundreder, vel snarest tusinder af edderfugle. Hannens bryst og det meste af ryggen er hvidt. De stærke farver giver den en særlig skønhed fremfor de mange grå og sorte fugle her. Edderfuglene havde travlt med at søge føde. Man kunne tydeligt se de render, deres lange næb lavede i den friske slik.

En meget stor del af de fugle, man træffer her helt ude mod vest, er trækfugle. Når vinteren nærmer sig, forsvinder de til varmere eller koldere egne. Men til gengæld kommer der mange andre fugle på kortere eller længere besøg. Mad er der nok af, når ikke isen kommer og alt fryser til. Karl Rasmussen har fortalt om en oplevelse ved Astrup engang i april 1924: „Jeg kunne ikke se mange meter frem, og af de mange fugle kunne jeg i tågen kun kende de mest ejendommelige som bekkasiner og vipstjerter; men da jeg ad en omvej for smeltevandet var kommet ud på det lille dige, så gik jeg ligefrem i fugle. Hele forlandet var dækket af is, der lå og flød hen, og i de store bunker af tang og skaller var der føde at finde. Der var flokke af lærker, flere slags endda, og hvert øjeblik bruste det gennem luften som et uvejr, når en flok stære eller brokfugle kom med vældig fart. Gæssene var længere ude og højere oppe; men jeg kunne høre dem hele tiden“.

De ukendte menneskers tid

Den vestlige del af Sønderjylland var fri for is under den sidste istid. Hvornår de første mennesker er kommet hertil, kan vel aldrig fastslås. Fund fra den ældre stenalder er gjort i Kongens Mose vest for Draved Skov og syd for Løgumkloster. Undersøgelser ved hjælp af den såkaldte Kulstof-14 metode har vist, at de stammer fra 7000–6500 før for tidsregning, fra Klosterlund- og Gudenåkulturen. Fundene består af primitive kærneøkser, gode små skrabere, såkaldte mikroliter, altså ganske små stensager, brugt som fuglepile, modhager til fiskeharpuner m. m. Oldsager fra omved samme tid er fundet i Albækdalen syd for Hjerpsted: mikroliter, skrabere, små flintblokke, der er tilhugget som små høvle, og skrabere. Her er også oldsager fra den yngre stenalder.

Mest kendt fra stenalderen er storgravene, jættestuer og dysser. De præger en stor del af Als og den østlige del af Nordslesvig. Mod vest er de sjældne. Et bemærkelsesværdigt fund af langdysser er dog gjort ved Steneng i Abterp nordvest fra Brede. De blev først kendt i 1961, fordi de lå under tykke lag af tørv og klæg, dannet efter at havet ved havstigningen havde dækket området. Der var fire kamre, som havde en samlet længde på 42 m, det midterste på 12 m var det ældste. Kun det var helt urørt, og her fandt man et køllehoved og en del ravperler. De øvrige kamre var opbrudt i nyere tid, men noget af indholdet, flintøkser, lerkar og ravperler, var bevaret.

Fra en senere del af stenalderen er der fundet et gravkammer i Gasse øst for Skærbæk. Det var 2 × 2 m og 1,20 m højt. Graven indeholdt fire skeletter, hvoraf to var børn, en stridsøkse af enkeltgravstype og ni pilespidser, hvoraf de fire var slebne tværpile, som de blev brugt i denne tid.

Den følgende periode i dansk oldtid, bronzealderen, er uden tvivl en storhedstid, og næsten overalt i landet møder vi de store og imponerende gravhøje, der som regel er anbragt i terrænet, så de kan ses langt bort og med sans for landskabelig

Luftfoto fra august 1963 af langdysserne ved Abterp.
Efter Sønderjysk Månedsskrift 1966.

virkning. Fra Lokhøje ved Københoved er der en enestående udsigt over Kongeå-dalen, og Gasse-højene er synlige vidt omkring i det flade, vestlige landskab. Der er i hele Skærbæk sogn bevaret 22 høje, men man ved, at 40 er sløjfet eller ødelagt. I Brøns sogn helt ude ved havet er der én mindre høj og 8 andre, heraf en gruppe på 4 ved Brøns Mølle. Fundkortene viser, at inde i landet har bebyggelsen i bronzealderen været betydelig tættere. Der er en bosættelse, som følger Kongeå-dalen og går over Københoved til Lintrup, hvor den drejer mod syd og øst, så den passerer Hjerting, Rødding, Gram, Øster-Lindet og Jels. Et andet bebyggelsesområde går fra omkring Nørre Løgum nordefter til Spandet og Varming-Seem. Her lægger man især mærke til Vongshøj og de mange høje i det omliggende højtliggende terræn. I hele Nørre Løgum sogn er der nu 17 høje, men 73 er blevet sløjfet eller ødelagt. Et

særlig smukt højlandskab findes nord for Hjerpsted Kirke langs vejen mod Ballum.

Jernalder

Bronzealderen varede fra omkring 1500 til omved 500 før vor tidsregning. Den afløstes af jernalderen. I stedet for at støbe våben og husgeråd af bronze kunne man nu bruge jern, der kunne udvindes af myremalm, som bl. a. forekommer i den sydlige del af Tønder amt. I denne tid bredte bebyggelsen sig ud over de lavere, flade strækninger. Fra denne tid – og ikke mindst fra den ældre jernalder, keltisk jernalder – er der fremdraget en række bopladser og gravfund. Ved Roager er der afdækket en landsby med hytter af ler og træværk og med smedje. Man fandt her urneskår og spydspidser og en større slaggebunke fra jernafsmeltning. Mange andre steder er der gjort fund fra keltisk jernalder, bl. a. på strækningen fra Ottersbøl til Mjolden. En stor tuegravplads fra ældre jernalder blev allerede i 1890'erne fremdraget ved Årupgård mellem Ribe og Gram. Udgravningerne er siden blevet fortsat, sidst for få år siden. Der er ialt optaget mere end 600 urner, af enkle former og uden nævneværdig forsiring, men i øvrigt smukke og velgjorte kar. I en trediedel af dem blev der gjort fund, mest dragttilbehør som nåle eller bæltespænder. I nogle var der små lerkar, et formet som en fugl. I hver tue var der som regel kun én urne.

Fra romersk jernalder, de første fem århundreder efter Kristi fødsel, er der et enestående fund fra Gramfaldgård ved Kastруп, lidt sydøst for Gram, en offerplads, anlagt omkring 100 år efter vor tidsregning. Et stort lerkar var nedgravet på en plads, behandlet med ard og muldfjælsplov. I karret var nedlagt en del sager, saks, sammenbøjede jernsværd, drikkehornbeslag, kniv og skjoldbule. Og en lillefinger af et menneske. Ovenpå var der lagt sand for at beskytte karret mod det bål, som blev tændt over det. Til bålet blev der også ofret, bl. a. et drikkehorn. Derefter blev der lagt sand ovenpå bålet, og over det hele blev der anbragt en stor bunke af små sten. Den var 3–4 m i diameter, og der er ingen tvivl om, at den har været

midtpunktet i de religiøse ceremonier og ofringer, der foregik ved denne hørg i omved et århundrede. Sådanne stendyngehelligdomme er kendt fra den islandske litteratur og findes også andre steder i Norden.

Guldhornene

Det navnkundigste fund fra Vestslesvigs oldtid er de to guldhorn fra Gallehus lidt nord for Møgeltønder. Det første horn blev fundet i 1639 af en kniplepige, Kirsten Svendsdatter. Det kom til den udvalgte prins Christian, efter hans død til kongen. Dette horn, det lange, vejede lidt over 3 kg og målte langs krumningens yderside 75,8 cm, langs indersiden 65,4 cm. Det andet guldhorn, det korte, blev fundet i 1734 lige i nærheden af det sted, hvor det ældre horn var gemt i jorden. Finderen var husmand Erik Lassen, der fik en ducør på 200 rigsdaler. Også det kom til kongen. Begge hornene blev opbevaret i Det kongelige Kunstkammer, i den bygning, som også rummede Det kongelige Bibliotek, og hvor Rigsarkivet senere fik til huse. Her blev de 1802 stjålet af Niels Heidenreich, der omsmeltede dem. Han blev senere fanget og sad i fængsel i 38 år. Tyveriet var anledningen til, at Oehlenschläger skrev sit berømte digt *Guldhornene*.

Det korte horn havde en runeindskrift: Jeg Lægæst fra Holt – eller Holtes søn – gjorde hornet. Begge hornene er nu kun kendt fra tegninger. De bar påsatte relieffigurer og indpunslede ornamenter. Indskrift og figurer gør det muligt at datere hornene til de første årtier af 400-årene efter vor tidsregning, den senere del af romersk jernalder. Intet tyder på, at de skulle stamme fra et værksted uden for det danske rige. Hornene har vel snarest været drikkehorn, men måske har man også kunnet blæse på dem. Hvorfor og hvornår de er blevet anbragt i jorden unddrager sig vor erkendelse.

Intet oldtidsfund har vel optaget forskerne som disse guldhorn. Der er en meget stor litteratur herom. Det er nok et spørgsmål, om de nogensinde helt giver deres hemmelighed fra sig. Motiverne i figurer og ornamenter er mangfoldige: hinden med den diende kalv, bueskytter, kentaurer, slanger, fisk, dob-

beltdyr, korslagte mænd. Nogle af dem har uden tvivl været almindelige i Norden i den tid, andre er nok hentet fra syden, fra den senromerske kunstindustri, sølvservice eller lervarer med reliefbilleder, de såkaldte terra sigillita.

En meget betydelig boplads fra omved samme tid som guldhornene er fremdraget i Drengsted lidt nord for Bredebro. På det store område er der afdækket en del langhuse, nogle grube-huse, brønde og et meget stort antal gruber med slagger fra jernudvinding.

Bebyggelsen

Ser man bort fra marsken er der et betydeligt antal landsbyer og andre bebyggelser i Vestslesvig. De ligger tættest på de beboelsesområder, især bakkeøerne, hvor oldtidsfund og gravhøje er minder om menneskers færden i tidlig tid. Rømø var ikke bebygget i oldtiden. Foruden arkæologien giver også de gamle stednavne en vis viden om, hvor mennesker boede i ældre tid. Nogle af endelserne har været brugt andre steder, hvor de nogenlunde kan tidsfæstes. Det gælder f. eks. formen -ing, som blev bragt til England af de germanske stammer, som erobrede landet i 400-årene, og den må derfor have været i brug på folkevandringstiden. Mod nord ligger Hviding, længere mod syd Gesing lige ved Skærbæk og i nærheden af de mange gravhøje ved Gasse. Lidt længere mod vest Tevring og Hønning, mod sydøst Kløjing. Vest for Tønder ligger Jejsing. Endelserne -lev og -sted anses også for at tilhøre folkevandringstiden. Foruden Emmerlev og Sejerslev helt mod vest, er der Birkelev lidt nord for Skærbæk. Navne på -sted er ret almindelige, Hjerpsted og Skast, i 1292 Skastæth, helt mod vest, Sølsted og den lille bebyggelse Travsted i Abild sogn lidt nord for Tønder, Drengsted nord for Bredebro, Vester Vedsted helt ude ved kysten lidt syd for Ribe og Fjersted lidt længere inde i landet.

Arkæologer og filologer har foretaget omfattende undersøgelser for at finde ud af, om der er sammenfald mellem bopladser og gravhøje i bronzealder og ældre jernalder og stednavnes vidnesbyrd om bebyggelse på folkevandringstiden, altså i den senere del af romersk jernalder og begyndelsen af ger-

mansk jernalder. Undersøgelserne er dog ikke entydige nok til at fastslå helt sikre resultater. Mange af de vestslesvigske bebyggelser på -ing, -lev og -sted findes ved eller i nærheden af gravhøje eller bopladser o. l. Det er helt klart, at den ældre bebyggelse først og fremmest har holdt sig til bakkeøerne.

Fra de ældre bebyggelser er unge, foretagsomme mænd flyttet ud på de mindre tillokkende områder og har taget jorden her under plov. Efterhånden er hedesletterne blevet befolket. Sådanne udflytterbyer opstod igennem vikingetidens århundreder og i den ældre del af middelalderen. Mest almindelig er bebyggelsesnavne på -torp, som sprogligt set er det samme ord som tysk dorf. På dansk område bliver torp oftest til -rup og -strup. Flere torpnavne er blevet sognebyer, f. eks. Døstrup, Hostrup og Randerup. Endelsen -by var almindelig i vikingetid, men har i øvrigt også været benyttet i senere tid og findes som sognebyer i Rejsby – egentlig Risby – og Visby.

Kirker

Fra århundrederne efter bronzealderen er der få synlige vidnesbyrd i naturen om vore forfædres virke. Anderledes bliver det i den sidste del af 1100-årene. I sogn efter sogn rejses i løbet af få artier de kirker, i granit, i tuf eller tegl, som står der den dag i dag. Gennem henved 800 år har sognets mænd og kvinder søgt hertil søndag efter søndag, fundet trøst og opbyggelse, men vel også lidt svare sjælekvaler, når de her gennem præstens tale og skriftens ord blev mindet om synden, den synd, som kunne lokke enhver.

Der kom flere mennesker. Nogle af de unge flyttede ud på udmarkerne. Mange steder byggede man også kåd, husmandssteder, inde i de gamle landsbyer. Kirken blev for lille, efterhånden som menigheden voksede, og gang på gang byggede man til i tidens egen bygningsstil. Kirkernes ydre – og deres inventar – fortæller om de stilmoder, som har været herskende gennem århundrederne.

Hele Vestslesvig, fra Ribe til Vidåen, hørte under Ribe stift. Først efter at Tønder amt ved delingen i 1544 var kommet til hertug Hans den Ældre, blev dette forhold ændret, og efter lang strid kom Brede og Nørre Løgum, Tønder, Ubjerg, Højer, Hjerpsted og Skast under Tønder provsti og Slesvig stift. Først efter Genforeningen kunne disse sogne vende tilbage til deres gamle stift.

Fra 948 var Ribe bispesæde og herfra udgik en kristelig og kulturel udstråling og påvirkning, som skulle få den største betydning for de kirker, der rejstes i de sønderjyske sogne. Den domkirke, som står idag, begyndte man vel at opføre omkring 1150. Ældst er østpartiet, apsis og korsarmene. En stor del af kirken er bygget af importeret bygningsmateriale, især vulkansk tuf fra Andernach ved Rhinen og rød sandsten fra Porta Westfalica. Grunden til denne import er, at egnen omkring Ribe og sydefter er fattig på større sten, der kunne bruges til kirkebyggeri. Og de mange skippere og handelsfolk i Ribe hav-

Mandø Kirke. Langhuset er bygget eller ombygget 1727, våbenhuset er fra 1792. Vestgavlen har svungne barokkamme. Det kgl. Bibliotek.

de talrige forbindelser til Vesteuropa. Tuf og sandsten kunne tages med som ballast eller returfragt.

Det var ikke kun i Ribe, tuf blev anvendt i kirkebyggeriet. Der er andre kirker, som næsten helt er bygget af tuf. Det gælder Hviding Kirke ved Hviding Nakke, hvor Ribe havde et

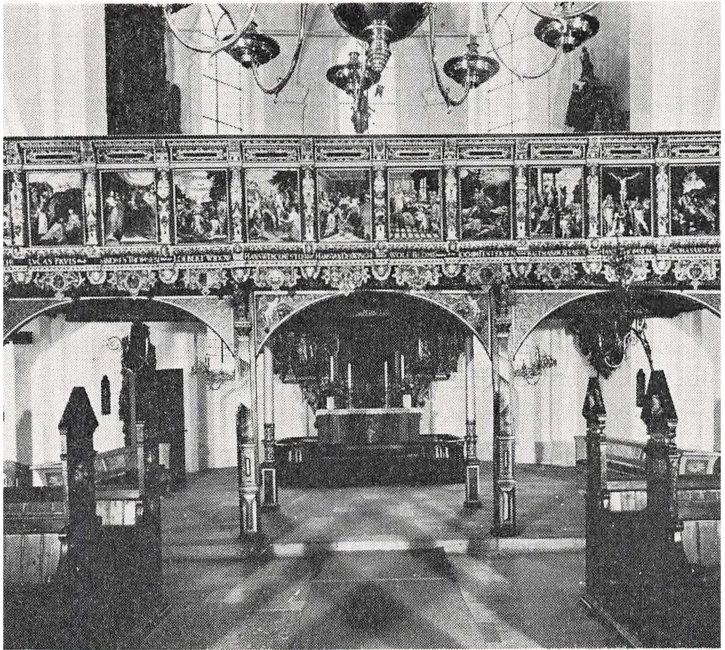
udskibningssted. Her er dog foruden tuf også anvendt kvadre i sokkel og ved døre. Den ældste del af kirken, apsis, kor og skibets østgavl, er bygget i tiden 1175–1200. To andre tufstenskirker er Roager og Højrup. I Brøns Kirke, der kaldes Danmarks længste landsbykirke, er der granitkvadre forneden, og i vestgavlen ses det, at tuf og tegl veksler i skifterne. I øvrigt er der et stort antal kirker, hvori tuf indgår som en del af byggematerialet, f. eks. Højer Kirke.

Tilhugne granitkvadre er mange steder anvendt i kirkerne, og flere steder er der tale om egentlige kvaderstenskirkker, f. eks. i Skærbæk. Kvadrene her er meget store. Daler, Emmerlev, Hjerpsted og Arrild kirker har også granitkvadre som det vigtigste bygningsmateriale. Den helt ombyggede Visby Kirke synes oprindelig at have været en granitkirke.

I de sidste årtier af 1100-årene blev det almindeligt at lave bygningssten af brændt ler, tegl. Kunsten at brænde mursten kom til Danmark fra Lombardiet og blev brugt af kong Valdemar den Store i Valdemarsmuren, et led i Danevirkeforsvaret. Stenene var ret store, ca. $28 \times 13 \times 9$ cm. I middelalderen blev stenene lagt således, at der var to løbere og én binder, to langsider og én kort side. Af de sønderjyske landsbykirker af tegl er Nørre Løgum nok den mest betydelige. Den er bygget i slutningen af 1100-årene, og ikke blot murene, men også soklen er af tegl. Også den interessante Møgeltønder Kirke og kirkerne i Abild og Ubjerg er teglstenskirkker, men i øvrigt er tegl ofte anvendt som bygningsmateriale sammen med granit og tuf.

Byggeriet ved Ribe Domkirke stod på gennem en lang årække, og mange håndværkere, også fra udlandet, må have virket her. Da de gamle trækirker, som man i øvrigt næsten intet ved om, skulle erstattes med nye af mere solidt materiale, lærte man fra Ribe ikke blot at bruge tuf, men også, hvordan kirkerne skulle bygges. Der var vel håndværkere fra byggepladsen i Ribe, hjemlige eller fremmede, som byggede for sognemændene længere mod syd, eller de lokale håndværkere blev oplært i Ribe. Så at sige alle kirkerne fra Ribe og ned til Vidåen blev bygget i løbet af ret få årtier, næsten alle i romansk eller senromansk stil, og påvirkningen fra Ribe mærkes, som naturligt

Sangerpulpitur i Kristkirken i Tønder fra omved 1623. Billedskærerarbejdet er udført af Peter Petersen i Tønder, og Hans Schmidt har malet billederne i hovedfelterne. Under billederne findes givernes navne og deres skjolde. Lennart Larsen fot. 1949. Nationalmuseet.

er, på alle egne, stærkest vel i de kirker, hvor man byggede af tuf. Det er måske ikke mindst den ejendommelige og meget smukke apsis i Ribe Domkirke med dens blændinger, rundbuer og halvsøjler, som har virket inspirerende.

Den ældste del af kirken på Rømø er gotisk, og tårnet stammer fra sengotisk tid. Kirken er i senere århundreder, da velstanden steg, blevet betydelig udvidet. Den lille kirke på Mandø er fra 1727. Visby kirke, som den fremtræder idag, er en renæssancekirke. Den ældre romanske kirke blev i 1590 helt ombygget af herren til Trøjborg, Peter Rantzau.

Som kirker i andre dele af landet er de vestslesvigske kirker blevet ombygget og udvidet, ikke mindst i sengotisk tid. Det

var tårne og våbenhuse, man byggede til, og ofte blev også selve kirkeskibet forlænget. Mange af tårnene er forsynet med spir af såkaldt tønninglensk type. Tønninglen var et provsti, der omfattede de sogne i det gamle Haderslev amt, som hørte under Ribe stift, altså også Hviding herred. Disse spir har form som en slank firsidet pyramide, der hæver sig mellem fire gavle.

Kunsten og kirkerne

Som århundrederne gik, blev kirkerne overalt smykket med kunst og kunsthåndværk, ikke mindst i tiden hen imod reformationen. På mange vægge og lofter fik man kalkmalerier, der kan være svære at tolke som billederne i Brøns Kirke, men har talt til kirkefolkets fantasi. Altertavlerne er tit meget smukke værker, skåret af udenlandske billedsnidere. Nævnes kan altertavlen i Hviding Kirke. Der var naturligvis også krucifikser og billeder af jomfru Marie, apostlene og andre hellige mænd. I 1500- og 1600-årene var der en rig kunstnerisk udvikling, renaissance og barok kom i høj grad til at præge den kirkelige kunst, ikke mindst prædikestole og altertavler, men også de epitafier, som mange steder pryder kirkernes vægge. Kristkirken i Tønder er den vestslesvigske kirke, der har det rigeste inventar, en imponerende altertavle i akantusbarok, et sangerpulpitur fra 1623 og de mange epitafier fra tiden 1586 til 1696. I Tønder var der i øvrigt flere udmærkede billedskærere som f. eks. Peter Petersen, to af samme navn, som i den senere del af 1600-årene leverede inventar til kirker på Tønder-egnen og andetsteds.

Herregårde

I visse egne af Danmark, f. eks. på Fyn og i Sydsjælland, er der mange herregårde med velbevarede bygninger fra renæssance- og baroktiden. Udenfor Lundtoft herred og Sundeved, et meget gammelt godsområde, er der i Sønderjylland nu kun to egentlige herregårde tilbage, grev Schacks Schackenborg, hvori indgik dele af det gamle Møgeltønderhus, som havde været et kongeligt lensmandsslot, og Gram, hvis ældste bygning går tilbage til tiden lige efter 1500, mens hovedfløjen er fra rigsfeltherre Schacks tid.

Voldsteder

I den ældre del af middelalderen var der rundt om i de danske sogne mange mænd „af våben“. Som regel kender man ikke meget til dem. Ofte har de boet på en gård inde i landsbyen. Sådanne væbnere har der også været i de vestslesvigske sogne. De nævnes nu og da i de middelalderlige dokumenter, men ofte ved vi ikke andet om dem, end netop det, at de har været til og i et bestemt år har boet i en landsby eller i et sogn.

Rundt om træffes voldsteder, borgbanker, som viser, at her har engang ligget en adelig befæstet gård. I Højrup sogn er der et voldsted i Abildgårdskær nord for Gels Å. Det består af en rund, lav jordbanke, ca. 24 m i diameter. I Vodder sogn har der nord for Gånsager været et voldsted, Holbæk, men det er for længst helt sløjfet. Det samme gælder sikkert mange andre middelalderlige voldsteder, nu og da har traditionen, f. eks. fra 1700-årene, bevaret mindet om, at engang lå der en herremandsborg her.

I Arrild sogn ved Fiskebæk er der bevaret levn af to større borge. Den ene er Nørrevold i nærheden af Fiskebæk. Her er to banker, den ene er kvadratisk, ca. 35 × 35 m, og hæver sig en 4 m over bunden i de nu tørlagte grave. Den anden er snarest hjerteformet. Hele anlægget er omgivet af en ca. 2 m høj ydervold. Den anden borg, Søndervold, lå i Roostenge. Også her er

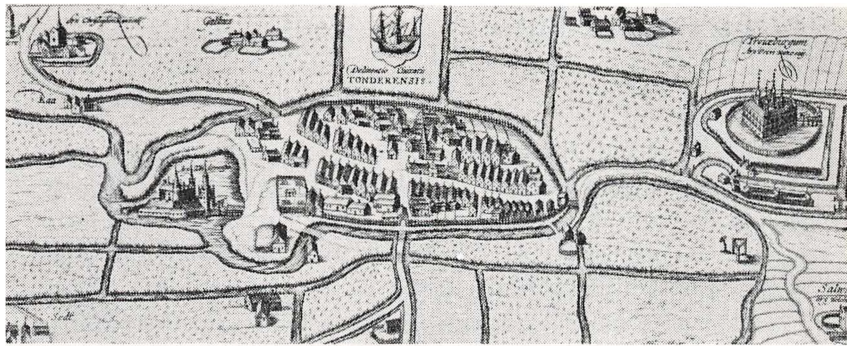
der to borgbanker, hvoraf den ene er rektangulær, 45×38 m, mens den anden er kvadratisk, 35×35 m. Man har ment, at dokumenter fra 1300-årene skulle vise, at der på de to borge har siddet medlemmer af slægterne Sappi og Munk, og at de to borge skulle være gået til i kamp mellem slægterne Sappi og Munk-Limbek. Det er nok farligt at knytte historisk kendte personer til bestemte steder, når beviserne er så svage som her.

Herregårde

Foruden Gram og Schackenborg – man kunne også tage Trøjborg og Solvig med – har der været mange andre herregårde her mod vest. Vel ikke så mange som i de udprægede herregårdsegne. Marsk og hedesletter var ikke særlig eftertragtet af de adelige, som i fjerne tider byggede sædegårde. I Hviding herred lå Høgsbrogård, Vesterbæk og Spandetgård. De kom lidt ind i 1600-årene under Lindeved i store Vi, Flensborg amt, der blev ejet af statholderen i hertugdømmerne Gert Rantzau. Denne store gård blev erhvervet af kongen 1796, og det omfattende Lindeved fæstegods i Nordslesvig kom under amterne. Godset i Vestslesvig hørte under to fogderier, Høgsbro og Spandet.

I Emmerlev sogn lå herregårdene særlig tæt. Kogsbøl og Søndergårde var i slægten Rosenkrantz' eje, men kom i 1600-årene til den gottorpske hertug Frederik 3. Kærgård, Emmerlev og Stensgård overgik i 14-årene til Ribe domkapitel.

Når der efterhånden blev færre og færre herregårde i egnen mellem Ribe og Tønder, skyldes det en række forskellige forhold. Man kan ikke sige, at det – som andetsteds – er den holstenske adel, der fortrænger den indfødte sønderjyske adel, selv om der nok er flere eksempler på, at holstenske adelige har overtaget herregårde fra mænd af sønderjysk adel. Fyrsternes opkøb af sædegårde og fæstegårde har heller ikke være overvældende. Derimod har det været af meget stor betydning, at så stor en del af jorden blev ejet af gejstligheden. Biskopperne i Ribe var rige på gods. Det var kapitlet også, og der var andre gejstlige institutioner i stiftsstadene, som forstod at samle rigdomme – og rigdom det ville sige jord.

Tønder og omegn på plan i Braun og Hogenbergs Städtebuch 1588. Vest for Tønder ses Tønderhus og øst for Møgeltønder Christopher Rantzaus Møgeltønderhus, det senere Schackenborg. Mod øst ses øverst Peter Rantzaus Trøjborg og derunder Melchior Rantzaus Solvig. Det kgl. Bibliotek.

Biskopperne følte sig som rigets mægtige, næst efter eller ved siden af kongen. Tidligt byggede Ribe-biskoppen en borg i Brink i Ballum sogn, hvor der var meget gods, som tilhørte den mægtige kirkens mand i Ribe. Rømø Sønderland lå også under Brink. I Møgeltønder havde biskoppen mange gårde, som hørte under den biskoppelige gård, Møgeltønderhus. Trøjborg var i slægten Limbeks eje, indtil den i 1407 blev solgt til dronning Margrethe, som pantsatte gården til Ribe bispestol. Samtidig blev den og det gods, som hørte dertil, lagt under kongeriget og Viborg landsting. Ved reformationen kom de tre biskoppelige gårde under kronen. Brink hørte derefter under lensmanden på Riberhus. Møgeltønderhus blev et selvstændigt len, Trøjborg gik 1579 over i privateje.

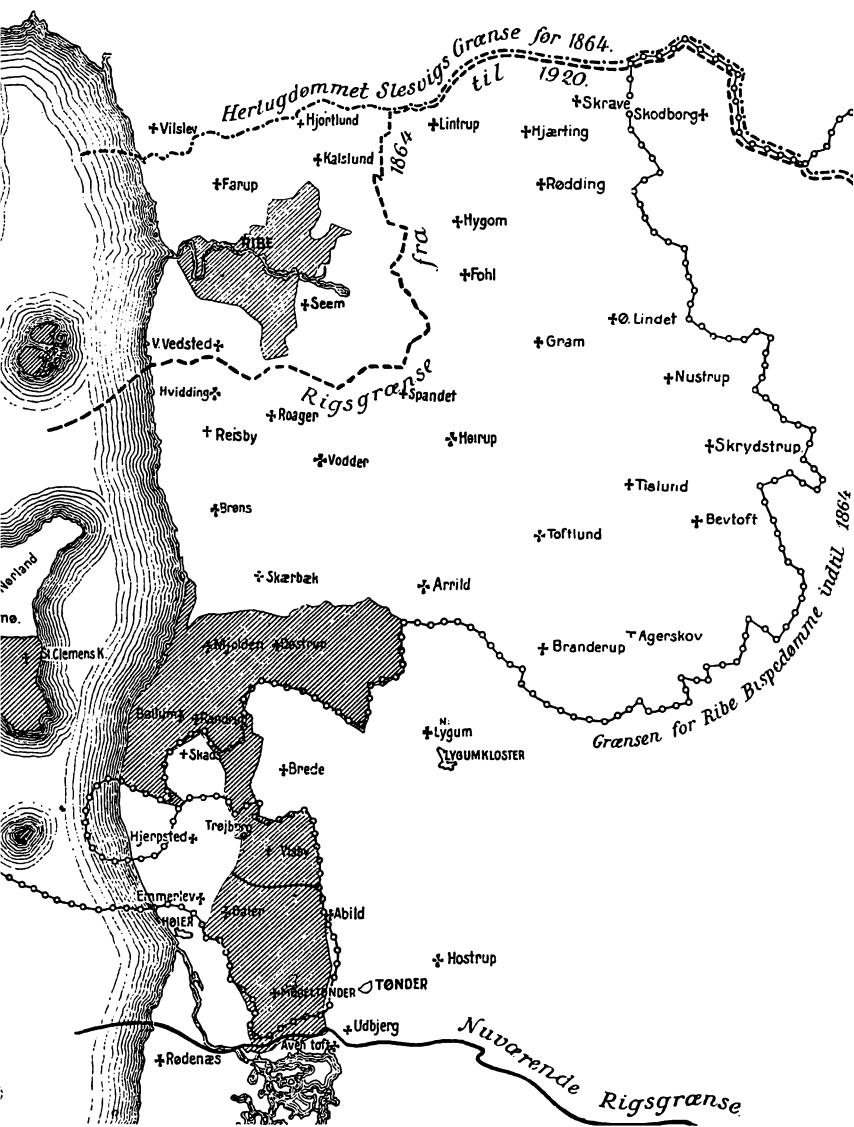
Det delte land

Sønderjylland, landet mellem Kongeå og Ejder, var fra gammel tid et grænseland. Der blev tidligt udpeget mænd, som skulle vogte det mod angreb fra sakser og vender. Ejlif Jarl i Slesvig nævnes i 1111. Da Knud Lavard senere blev jarl, begyndte han at kalde sig hertug og fik stor indflydelse. Snart blev det almindeligt, at en yngre kongesøn overtog hertugdømmet, og senere blev det arveligt i Abels slægt. Det kom til strid mellem hertug og konge, og de holstenske grever søgte at udnytte spliden. Da Valdemar Atterdag døde i 1375, bemægtigede de sig hele Sønderjylland. Dronning Margrethe søgte med lempe og med snildhed at skaffe sig en række støttepunkter i Nordslesvig. Når hun efter erhvervelsen af Trøjborg i 1407 lod gården og dens tilliggende komme under Ribe-biskoppen, under kongeriget og landstinget i Viborg, var det uden tvivl et led i hendes forsøg på at sikre så meget af Sønderjylland som muligt for den danske konge.

Enklaverne

Det blev efterhånden en almindelig regel, at de ejendomme, der var kommet under biskop, kapitel eller andre kongerigske institutioner, ikke længere hørte under hertugdømmet og de slesvigske domstole, men var en del af kongeriget, og at der her skulle dømmes efter kongerigsk ret. Der var tidligt opstået særlige retsområder, birker, for de kongerigske dele af Vestslesvig, f. eks. Ballum og Møgeltønder. Lø herred, der lå til Trøjborg, var i virkeligheden også et kongerigsk birk. Ved oprettelsen af Riberhus birk 1735 sikrede man, at de mere spredt boende kongerigske undersåtter i nærheden af Ribe kunne blive dømt ved en kongerigsk domstol. I 1600-årene var det en klar regel, at kongerigske ejendomme syd for Kongeåen ikke kunne henlægges under et adeligt slesvigsk gods som f. eks. Gram.

Ganske langsomt var Vestslesvig blevet delt i to dele, men ikke ved en grænselinie, der skabte et skarpt skel. Denne græn-

Kortet viser de kongerigske enklaver før 1864, som er skraveret. Rigsgrænsen fra 1864 til 1920 og Ribe bispedømmes grænse indtil 1864 er angivet med særlige signaturer.

Efter Trap: De sønderjyske landsdele, 1929.

se var ikke afmærket med grænsestenene ude i marken. Den gik igennem så at sige hvert sogn, ja ofte hver landsby. Der kunne endog være gårde, hvoraf en del lå i Kongeriget, en anden i Fyrstendømmet, som man tit sagde. Hertil kommer så, at de løgumklosterske undersåtter udgjorde en administrativ enhed for sig. Heri blev der ikke ændret efter reformationen, da klostret kom under kronen og omved 1564 blev et særligt amt. Klostret havde også egen jurisdiktion over bønder i nærhed af klostret, de udgjorde et birk, mens de bønder, der lå længere væk, hørte under retten i det herred, hvor de boede. Det gjaldt dog ikke skøde- og pantevæsen, skifter og overformynderisager, auktioner.

Disse brogede forhold med kongerigske og slesvigske undersåtter boende hulter til bulter, med retskredse, store og små, der gik ind i hinandens områder, og hvis afgrænsning kun var bestemt af tilhørsforholdet, gjorde al forvaltning uendelig besværlig. Løsning af de almindeligste problemer, f. eks. vejsager, kunne føre til evindelige diskussioner og stridigheder. De fleste kunne vel nok se, at ordningen var tåbelig, og man gjorde da også, især i årene omkring 1800, forsøg på at finde frem til en reform. Men der kom intet ud heraf. Det var ikke let at få nogen til at afgive magt eller give afkald på de sportler, som for de fleste var så vigtig en del af lønnen. Først preusserne løste denne opgave.

Delingerne

Striden mellem kongen og holstenerne havde også præget den vestlige del af Sønderjylland. Tønderhus blev taget af holstenerne 1417. Fem år senere belejrede Erik af Pommern forgæves Claus Limbek den Yngre på den stærke borg Tønning. En storm på Tønderhus samme år mislykkedes, og en stor del af de danske angribere blev på valen. Ved freden i Vordingborg 1435 måtte danskerne anerkende grev Adolfs besiddelse af næsten hele hertugdømmet. Adolf døde uden arvinger i 1459, og året efter valgte det slesvigske og holstenske ridderskab den danske konge Christian 1 til hertug i Sønderjylland og greve i Holsten. Nu var der én hersker nord og syd for Kongeåen, og

landet blev skånet for krigens tumult og ødelæggelser. I 1490 delte kong Hans hertugdømmet Sønderjylland – eller Slesvig, som det nu almindeligvis blev kaldt – med sin broder hertug Frederik, som bl. a. fik Tønder og Haderslev amter. Da hertugen i 1523 blev Danmarks konge, var hele Sønderjylland på ny under samme herre, kongen af Danmark.

Ved næste deling i 1544 mellem Christian 3 og hans to brødre Adolf og Hans kom Løgumkloster, Tønder, Haderslev og Tørning amter til hertug Hans, kaldet den ældre i modsætning til Christian 3.s søn Hans den Yngre, der senere blev hersker over Als og Sundeved. Hertug Hans var en dygtig og energisk fyrste, der ligesom sin far var stærkt optaget af landvinding og digebygning på Slesvigs vestkyst. Han var også en ivrig byggherre, der udbyggede Tønderhus, en af Sønderjyllands stærkeste fæstninger, og i Burkal sogn opførte det lille fornemme jagtslot Grøngård.

Hans den Ældre var ikke gift, og ved hans død 1580 overtog hans broder hertug Adolf Tønder og Løgumkloster amter, mens Tørning og Haderslev amter tilfaldt kongen. Endnu engang var Vestslesvig blevet delt. Der var stadig kongerigske og slesvigske undersåtter, men disse sidste var enten kongelige eller gottorpske. Ofte kunne de bo imellem hinanden, fordi de mange ejendomme under Løgumkloster lå så spredt rundt omkring.

Hertil kom så, at Tønder by og nogle af de omliggende sogne, bl. a. Ubjerg og Højer, ikke længere hørte under biskoppen i Ribe, men under generalsuperintendenten i Slesvig.

Disse delinger gik på en måde på kryds og tværs gennem Vestslesvig. Det er svært at give en kort oversigt over de udviklede forhold. Det ejendommelige er dog, at de kongerigske enklavesogne i snævrere forstand, de sogne, hvor over 75 pct. af befolkningen var kongerigsk, lå vest og nordvest for Tønder. Det drejede sig om ialt syv sogne. I Møgeltønder var 92,7 pct. af befolkningen kongerigsk. Procenttallene i andre sogne var: Daler 84,9, Visby 98,3, Ballum 100, Randerup 93,6, Mjolden 79,0 og Døstrup 84,3. Disse tal gælder tiden lige før 1864.

Den, der kører gennem dette mærkelige land, kan se de store forskelle i naturen, betinget af de geologiske tilblivelsesforhold.

Men hvem tænker på, at der i dette samfund gennem århundreder har været dybe skillelinier, som skyldtes tilfældige forhold, om en fæstebonde eller en kådner var kommet under biskop eller kapitel, under munkene i Løgumkloster, under en slesvigsk godsherre eller slotsherren på Tønderhus. Denne forskel greb dybt ind i bondens hverdag. Det var nu engang ikke ligegyldigt, om han skulle dømmes efter dansk eller slesvigsk ret, om appel skulle ske til Viborg eller Gottorp, om man i kirken brugte slesvigsk eller dansk ritual, om retssproget var tysk eller dansk, om embedsmændene var uddannet ved universitetet i Kiel eller i Kongeriget. Da de nationale skillelinier trak sine dybe skel i 1830'erne og senere viste det sig, at disse forhold fik afgørende betydning for befolkningens nationale holdning.

Krig og fred

Krige kom til at præge 1600-årene. Christian 4 blandede sig i den tyske 30-årskrig. Efter at han i 1627 havde lidt nederlag ved Lutter am Barenberg i nærheden af Harzen, fulgte den kejserlige feltherre Wallenstein efter de danske tropper op i Sønderjylland. Den 16. oktober rykkede de ind i Tønder, uanset at byen ikke var kongens, men Gottorper-hertugens. Indkvarteringerne plagede byen, udskrivningerne var store, og der blev da også plyndret af landsknægtene, krigshåndværkets udøvere. En ung mand i Tønder skrev til sin ven: „Jeg ville hellere være hos dig i Rostock end hos os i Tønder. Alt rasler og larmer af våben. Alt ødelægges. Undersåtterne berøves deres ejendele. Gud alene er mit skjold“. Besættelsen varede i henimod to år, by og bønder led hårdt, og det var med et lettelsens suk, at man i Tønder så de sidste tropper – kongelige, som var fulgt efter de kejserlige – forlade byen den 9. september 1629, „og Gud være evig tak vor by blev overladt til os alene“.

Svenskekrigene

Snart vendte krigen med dens usikkerhed og udpresning tilbage. Det var den svenske general Torstensson, som rykkede ind i den danske konges lande. Præsten i Døstrup skrev i begyndelsen af 1644 i sin kirkebog: „Samme nytår var bedrøveligt. Thi svenskerne er indfalden i Kloster, dvs. Løgumkloster, Tønder og Højer. Mange var hos os og gjorde med deres røveri stor skade“. Hvilke midler, der kunne bruges til at få penge, viser en notits i kirkeregnskabsbogen fra Hjerpsted: „Nok udlagde jeg til svenskens rytter for præstegården, som de ville anstunget med ild, 12 mark“.

En af denne krigs vigtigere begivenheder fandt sted ud for Slesvigs vestkyst. En hollandsk flåde på 24 skibe under kommando af Maarten Thijsen var undervejs for at støtte Torstensson. Den 16. maj 1644 blev de mødt af 9 danske krigsskibe mellem Listerdyb og Listleje. En samtidig beretning fortæller:

„imod 10 slet kom vi hverandre under skud, da begyndtes der en ulige, dog mægtig og blodig fægten, som varede indtil 4 slet om eftermiddagen. Hans Majestæt med det skib Trefoldigheden begyndte kampen og kæmpede imod 25 orlogsskibe indtil imod 12, ikkun med den ene side af skibet, thi det var stille. Og da kom de andre skibe til os, som var vel få, men forglemte ikke, hvad de skulle gøre. Da begyndtes striden for alvor“. De svenske skibe måtte trække sig tilbage. Kongen forlod flåden, men en otte dage senere tilføjede to danske admiraler Thijsen et alvorligt nederlag, og han måtte søge til Holland med sine ilde tilredte skibe. En del døde søfolk fra kampene skal være begravet på den ubeboede marskø Jordsand.

Svenskerne kom igen i 1657 og nu med kongen Karl 10 Gustav som feltherre. I februar 1658 måtte Danmark underskrive freden i Roskilde og afstå de tre skånske provinser. Men endnu samme år landede Karl Gustav på ny i Korsør, og der kom tunge tider for hele landet. Da svenskerne var borte, kom Danmarks forbundsfæller, polakker og brandenborgere, og det blev det ikke bedre af. Værst af alt var det måske, at pesten hærgede, og folk døde i stort tal. I Døstrup blev der i året 1659 begravet ikke mindre end 92 mennesker, året før kun 27, i Hviding 123, men kun 15 i 1658. Bønderne var dybt forarmede, mange steder lå gårdene øde hen. Der var ikke mennesker til at besætte dem. I hele Gram sogn var der kun ganske få folk tilbage, da krig og pest var ovre, og man måtte hente fæstere til gårdene helt oppe fra Randers-egnen.

Slesvig genforenes

Hertugen af Gottorp havde på forskellig måde spillet under dække med Danmarks fjender. I de følgende årtier søgte man at fordrive hertugen fra Slesvig, men det lykkedes kun i kort tid. Under den nordiske krig åbnede hertugen fæstningen Tønning for svenskernes tropper. Men i maj 1713 måtte den svenske feltherre Magnus Stenbock kapitulere med sine soldater, og senere overgav den gottorpske kommandant sig også. Straks efter at svenskerne var gået ind i Tønning, var de gottorpske områder i hertugdømmet Slesvig blevet besat. Allerede den 4.

marts 1713 blev der indsat en kongelig amtmand, Johann Georg von Holstein, over Tønder amt. Hele Vestslesvig hørte på ny under den danske konge. Otte år senere, i september 1721, måtte embedsmænd og indbyggere i by og amt på Tønderhus aflægge arvehyldningseden til Frederik 4, men der var præster, som „i de første åringer gjorde sig en samvittighed over at bede for den danske regering“. Der var nok – også længe efter – mennesker, for hvem årene under Gottorp stod som en god og mindeværdig tid.

Kniplinger og søfart

Selv om Vestslesvig i 1600-årene blev hårdt ramt af krigens ulykker, så var det dog også en tid, hvor der var en betydelig velstand. Kirkernes rige inventar fortæller herom. I 1730'erne og det følgende årti var det dårlige tider for landmændene, men snart kom der gode tider, som varede ved, til krigen med England slog så meget i stykker.

Landbruget i mange af de vestlige sogne med deres vidtstrakte enge var mere præget af kvægavl end i sognene længere mod øst. Studedefding har altid spillet en stor rolle herude, og mange mænd i Tønder, men også ude på landet, tjente store penge på at handle med stude og eksportere dem til Holland og andre steder. Markederne, især i Tønder, Løgumkloster og Ribe, var fyldt med mennesker, som ofte kom langvejs fra og mødtes for at handle, træffe slægt og venner og blive underholdt.

Lidt ind i 1600-årene voksede der en hjemmeindustri frem, som i tidens løb skulle få den største betydning for hele egnen. Da Kirsten Svendsdatter i 1639 fandt det første guldhorn i Gallehus, var hun på vej til Tønder for at aflevere de kniplinger, hun havde lavet i den sidste tid. Der har vel været knipt i og omkring Tønder før det år. Men produktionen tog stærkt til i 1600-årene og i det følgende århundrede. I 1800-årene gik den tilbage. Der var flere grunde hertil. Moderne ændrede sig, og man begyndte at fabrikere kniplinger på fabrikker.

Der var kniplepiger i Tønder og flækkerne, men de fleste sad ude på landet i de små huse. Nogle af dem begyndte at lære

knipleriet, når de var seks år gamle. Det stillesiddende arbejde var alt andet end sundt, arbejdstiden var lang, og betalingen som regel meget ringe. Fabrikanterne sørgede for tråd og mønstre fra Brabrant i det nederlandske. På grundlag af mønstrene blev der lavet prikmønstre af særlige stikkere. En fabrikant kunne have mange hundrede kniplersker, der arbejdede for ham. Selv solgte han som regel de færdige varer til kniplingshandlerne. Fabrikanter og købmænd blev ofte velhavende folk.

Skibsfarten spillede en stor rolle herude ved kysten. En del af skibene fór sydover til Hamborg eller til Holland, den store søfarernation, for mange det forjættede land. Gennem århundreder rejste en del unge hertil for at skabe sig en karriere, og mange søfolk fik hyre på de hollandske skibe og sejlede på de store have. Skippere fra Rømø var særlig efterspurgt som kommandører på de hamborgske og hollandske skibe, der deltog i hvalfangsten ved Grønland. En enkelt, Mathis Svensen Schow, død 1783, skal have været med på 21 rejser til Grønland.

Social uro

De mange forskellige erhvervsmuligheder førte med sig, at folketallet ofte var meget stort, ikke mindst i sognene langs Vesterhavet. Mange steder byggede man hele tiden nye boliger, først og fremmest småhuse, hvor sømænd, daglejere og kniplersker kunne bo. Selv om der ikke her mod vest var livegenskab som længere mod øst i Lundtoft herred og Sundeved, var der dog sociale problemer, som kunne føre til store spændinger i det landlige samfund, ikke mindst når dyrtid, det vil sige høje priser på landbrugsvarer, gjorde det svært for småfolk i husene at købe de varer, som var nødvendige for at opretholde livet. Flere gange kom det til store demonstrationer. Under Schackenberg var der ialt 669 kådnere. I 1790 mødte nogle hundreder af dem op hos greven for at kræve kornudførslen forbudt. De drog senere til Tønder, hvor demonstranternes tal anslås til 1000. I 1800 var det galt ved Trøjborg. Der blev sendt løbesedler rundt: „gør eder rede allesammen . . . som er i stand til at udrage noget gevær, ligegodt hvad heller det er flint, økse eller stav, og mød ved Trøjborg præcis den 5. december 1800“.

Dansk og tysk

Krigen med England gav tunge år. Mange skibe blev taget af englænderne, og en del af sømændene måtte gøre tjeneste på de danske kanonbåde. Ved nytår 1814 kom kosakkerne til Tønder; de stillede store krav, men befolkningen led dog ingen overlast. Efter dem var der mange forskellige soldater fra fjendens hære, svenske tropper, sibiriske „ulaner“, polske lanseryttere. Statsbankerotten, og hvad dermed fulgte, ramte hårdt, og få år efter kom en alvorlig landbrugskrise.

De slesvigske krige

I 1830'erne opstod et nationalt røre, man var vel stadig kongens tro undersåtter, men først og fremmest var man tysk eller dansk. I sognene længere mod nord op mod Ribe spillede de nationale modsætninger ingen større rolle, men i Tønder og på Tønder-egnen var der mange, der følte sig som tyskere eller måske rettere som slesvig-holstenere. Da rejsningen mod Danmark kom i marts 1848, stillede Tønder sig på den provisoriske regerings side, og den blå-hvide-røde fane blev hængt ud fra Rådhuset. Bortset fra en kort periode, da byen var besat af danske tropper, var det slesvig-holstenerne, der havde magten i Tønder.

Ved krigens udbrud var der gået rygter om, at tugthusfangerne, „slaverne“, var blevet sluppet ud og nu drog hærgende mod nord. Rundt om i Vestslesvig væbnede bønderne sig, „landstormen“ skulle kæmpe mod fangerne. De kom dog ikke, men i begyndelsen af 1849 brugte man dette hjemmeværn mod soldater fra insurgenthæren, der var indkvarteret rundt om på gårdene. Man fik soldaterne jaget bort i Forballum og i Skærbæk. Ved Brøns kom det den 22. januar til et sammenstød mellem jægere og landstormsfolk. To holstenske soldater faldt, fem bønder blev dræbt og 24 taget til fange.

Efter slaget ved Isted i 1850 var krigen afgjort. Snart var hele Slesvig i de kongelige troppers hænder. I Tønder blev der

1851 indført dansk skolesprog, i kirke og retssal blev dansk og tysk ligestillet, og i 1858 blev det gamle seminarium genåbnet som rent dansk seminarium. Men snart kom krigen på ny, og denne gang sejrede de to tyske stormagter, Østrig og Preussen.

Preussen

Efter krigen mellem Preussen og Østrig i 1866 blev hertugdømmerne indlemmet i kongeriget Preussen, og i februar 1867 blev der udskrevet valg til det nordtyske forbunds grundlovgivende rigsdag. For første gang kunne borgere og bønder nu med deres stemmeseddel vise, om de var danske eller tyske. I enklavesognene og mod nord i Hviding herred var problemerne ikke så store. Alle vidste, at befolkningen her følte sig som dansk og ønskede at forblive under Danmark. I Rejsby, Hviding, Rogager, Vodder og Spandet var der 17 tyske stemmer af 593 afgivne. I enklavesognene Mjolden, Randerup og Visby var der ingen tyske stemmer, i Ballum én, i Døstrup 3, i Daler 9 og i det store sogn Møgeltønder 17. I de nærliggende sogne Emmerlev, Hjerpsted, Skast og Brede var der ialt 11 tyske stemmer. Her var tallenes tale helt klar. Anderledes var det i købstaden, de to flækker og i sognene lige ved Tønder. I Abild og Tønder landsogn var den tyske stemmeprocent 22,5, i Tønder selv 83,3, i Højer sogn 72,4, i Løgumkloster flække 53,0 og i Løgumkloster landsogn 28,4. I sognene længere mod vest, i Slogs herred var der ret store tyske stemmeprocenter, i Ravsted endda på over 50 pct.

Hvad har så bestemt disse sindelagsgrænser? Ja, det er klart, det er den enkelte, der her har gjort op med sig selv, som selv traf valget. Men mennesker er nu engang ikke frie, fortiden har magt over dem, fordi den bestemmer miljø, afgør, hvilke traditioner de bliver født med. Det er klart for enhver, at sindelagsgrænsen fra 1867 er historisk bestemt. Alle sognene med høj tysk stemmeprocent lå i Slesvig stift, de havde alle været under gottorpsk overhøjhed. Vel var næsten alle dansktalende, selv i Tønder var der i 1864 kun 34 tysktalende familier, men der var nu engang andre traditioner i disse sogne, retslige, kulturelle og sproglige.

Kongeåen ved Foldingbro. Fra gammel tid var en del af åen grænse mellem hertugdømmet Slesvig og Kongeriget, og også statsgrænsen fra 1864 til 1920 mellem Danmark og Preussen fulgte delvis åen.
Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

Indlemmelsen i Preussen betød dybtgående ændringer i den administrative og retslige inddeling. Tønder amt blev til Tønder kreds, amtmanden blev erstattet af en landråd. Den administrative og dømmende myndighed blev adskilt. I stedet for de mange birke- og herredsretter blev sognene inddelt i amtsretter, ledet af en amtsdommer. Den udøvende myndighed overgik til de nye herredsfogderier, fra 1889 blev landsdelen inddelt i amtsdistrikter, ledet af amtsforstandere. Der blev op-

rettet landkommuner, Gemeinden, som var ret små, som regel flere i hvert sogn. Med ét var de mærkelige – tit uforståelige og uden tvivl også irriterende – forhold her i Vestslesvig helt ændret. For befolkningen må det have været en mærkelig overgang.

Og så sled årene under det fremmede herredømme sig hen. De godt 50 år blev ikke nogen god tid for Vestslesvig. Mens der i kongeriget næsten alle steder var en stærk vækst i befolkningstallet, var det anderledes her. I så at sige alle sogne gik det tilbage, i Emmerlev fra 1503 i 1860 til 952 i 1921, I Ballum fra 1548 til 963, på Rømø fra 1336 til 699. Det skyldtes mange forskellige forhold, bl. a. at mange af landets sønner udvandrede til Danmark og andre lande for at undgå den preussiske militærtjeneste.

Preusserne arbejdede på at fortyske den danske befolkning. Mange midler blev taget i brug, på mange måder blev danskerne chikaneret, når ikke voldsommere midler blev anvendt. Mange danskere måtte gå i fængsel, f. eks. redaktør Skovrøy i Tønder, som havde brugt det tvetydige udtryk „for en ordens skyld“ om et telegram fra en amtsdommer til den tyske kejser. Chikaneri og forfølgelse skiftede dog karakter og styrke fra tid til tid, alt efter hvem der i Slesvig sad som overpræsident for Slesvig-Holsten, var landråd eller måske amtsdommer. Det hårdeste slag mod hele den danske befolkning var bestemmelsen fra 1889 om, at al undervisning skulle foregå på tysk, bortset fra fire religionstimer på dansk.

Pastor Jacobsen i Skærbæk

Et særlig storstilet fortyskningsforsøg blev gennemført af pastor Jacobsen, som i 1884 blev præst i Skærbæk. Hans idé var, at økonomisk fremgang i tilknytning til tysk forretningsliv ville være det bedste fortyskningsmiddel. Han fik oprettet Kreditbank Scherrebeck, badestedet Lakolk på Rømø, et dampskibsrederi, et kunstvæveri, et karpeavlselskab, et teglværk og en tørvefabrik. De skulle alle stå i fortyskningens tjeneste. Pastor Jacobsen var en fortræffelig prædikant, men en dårlig præst. Hans anseelse voksede dog, også i det danske Skærbæk. Han

var opstillet til rigsdagsvalget i 1902, og i sin hjemby fik han flere stemmer end den danske kandidat, redaktør Jessen. Men snart viste det sig, at grundlaget for hans foretagender svigtede. Bankens regnskab viste et stort underskud, og de nybyggere, der var strømmet til, søgte atter syd på. Det ene foretagende efter det andet gik fallit, også præsten selv og hans berømte badested. Han blev suspenderet og 1904 afsat uden pension. Et betydeligt tysk angreb på den danske front var brudt sammen.

Verdenskrigen

Og så kom den store krig. Sønderjyllands danske sønner måtte møde under fanerne, mange vendte aldrig tilbage. Straks ved krigsudbruddet i august 1914 blev en del folk fra Vestslesvig arresteret efter krav fra det tyske militær. I Tønder var det bankdirektørerne Andresen og Rossen, redaktør Skovrøy og bagermester Thorvald Petersen. De blev hensat i byens arrest i Tønderhus' gamle porthus, senere museum. Skovrøy var allerede kendt dér. I Møgeltønder blev købmand Filskov og godsinspektør C. Davidsen taget i sikkerhed. Størst opsigt vakte det, da også grev Schack på Schackenborg, dansk lensgreve og medlem af Tønder kreds dag, blev arresteret og ført til Flensborg. Først i december blev han frigivet.

Tyskerne frygtede et dansk eller allieret angreb nordfra mod Kiel. I september 1916 gav generalkvartermester Ludendorff ordre til, at der gennem hele Nordslesvig skulle bygges et forsvarsanlæg på linien Hoptrup-Toftlund-Skærbæk. Til dette store byggeri med dets mange „Unterstände“ og stillinger til artilleriet anvendte man de mange krigsfanger, især russiske, som var i Nordslesvig, og hvoraf en del fandt deres sidste hvilested på særlige kirkegårde, én af dem findes lidt syd for Løgumkloster.

Tønder oplevede direkte krigens uhygge. Der var lidt nord for byen blevet bygget en luftskibsstation. Den blev stadig udvidet, og luftskibe herfra deltog ikke blot i recognoscering, men også i angrebene på London. Englænderne prøvede flere gange at ødelægge stationen, og den 19. juli 1918 lykkedes det. Den store dobbelthal kom i brand, og to luftskibe brændte.

Under Danmark

Den 11. november 1918 kom våbenstilstanden. Kanonerne tav, mænd og sønner kunne vende hjem fra fronterne i sikkerhed. Nu ventede man på afgørelsen af Slesvigs fremtid. Endelig kom dagen, den 10. februar 1920, da der skulle være folkeafstemning i Nordslesvig. Her stemte man en bloc, så man vidste, hvor grænselinien ville komme til at gå, hvis ikke den senere afstemning i de sydligere dele af Slesvig ændrede dens forløb. Der var stor spænding i befolkningen om, hvordan de danske stemmeprocenter ville blive mod syd og mod vest. Det var ikke overraskende, at de gamle enklavesogne havde overvældende danske stemmeprocenter, Randrup, Mjolden, Døstrup og Ballum mellem 94 og 97, Visby 90, Daler 83 og Møgeltønder 86. Det mærkelige var, at tyskheden i flere af dens gamle højborge var gået tilbage fra 1867 til 1920, Tønder fra 83 til 77 pct., Højer sogn fra 72 til 63 – Højer flække alene dog 73 – Løgumkloster flække fra 53 til 49, Løgumkloster landsogn fra 28 til 18 pct. Der var dog også steder, hvor tyskheden havde vundet frem, i det lille Ubjerg sogn fra 62 til 83 pct., i Abild og Tønder landsogn fra 23 til 34.

Den 14. juni blev det første danske jernbanetog afsendt fra Bramminge til Tønder. På sin rundrejse i Sønderjylland kom kongeparret til Tønder den 12. juli. Dagen før var konge, regering og rigsdag blevet hilst velkommen af den sønderjyske befolkning. Det var en vestslesviger, grev Schack, der talte på sønderjydernes vegne: „På Dybbøl Banke, det dyrebareste sted, Danmark ejer, hvor fortid og nutid taler et sprog, der stærkere, end mennesketunge formår det, vidner om, at herren har gjort store ting imod os, mødes Danmarks kongehus, regering og rigsdag – mødes Danmark selv i dag med sønderjyske landsmænd“.

Fra tysk side kritiserede man, at grænsen blev trukket således, at områder med betydeligt tysk flertal kom under Danmark. Det var magister H. V. Clausen, som på grundlag af sit indgående kendskab til forholdene havde udstukket den sydlige

Grænsevejen i Rosenkrans med grænsestenen – D 242 og DR. P 242 – midt i vejen. Det kgl. Bibliotek.

grænse for zone 1, Nordslesvig. Han havde dog ønsket en lidt sydligere grænselinie, så også Aventoft var kommet til 1. zone. Om grænsedragningen har H. V. Clausen selv nogle år senere fortalt: „Der er store ulemper og store økonomiske tab forbunden med denne afvanding af Vidåen. Den statsmagt, der ejede den overvældende del af åens opland, burde af fysisk-tekniske grunde også være i besiddelse af de egne, gennem hvilke nye reguleringskanaler skulle lægges, og de steder, hvor sluser skulle opføres. Derfor måtte Tønder, derfor måtte også Højer og Ubjerg sogne blive danske. Så først var man herre over hele Vidåens strøm“.

Årene efter 1920 blev på mange måder en reformtid for Vestslesvig. På grundlag af et projekt, som var udarbejdet af civilingeniør Ulrik Petersen, kunne man gennemføre en lov af 18. april 1925 om afvanding af marsken ved Tønder. Dette arbejde fik stor betydning for landbrug og bebyggelse på Tøn-

der-egnen. Længere nordpå opførtes nye diger og de gamle blev udbygget. Landvindingsarbejder blev sat igang, og man begyndte at arbejde med planerne om en dæmning til Rømø. Man fik også mange steder gennemført en bedre fordeling af jorderne, så de blev lettere at bruge, og udbyttet blev større.

Sidst i 1920'erne og ind i 1930'erne var der en alvorlig landbrugskrise. Det blev „bevægelsesernes tid“, og en af de mest kendte i disse forvirringens år blev Cornelius Petersen fra den store Vester Anflod på et værft i Tøndermarsken. Fra 1935 blev det hjemmetyske parti, Slesvigsk Parti, næsten helt nazificeret. I Tønder var den tyske stemmeprocent ved rigsdagsvalgene stadig gået ned, ved det sidste valg før krigen – i 1939 – var den kun 36,9 pct., i Ubjerg 57,7 og i Højer flække 56,4.

Den tyske besættelse

Den 8. april 1940 var en urolig dag i Danmark. Fra grænsen var der kommet melding om, at store tyske troppestyrker var på vej mod den dansk-tyske grænse. Kl. 13,00 indløb der ordre til garnisonen i Tønder om alarmberedskab. Kommandanten var oberst A. Poulsen, og styrkerne bestod af fodfolkspionerer, dels befalingsmandsskoler og et beredskabskompagni. Den 9. april kl. 4,10 meldte grænsegendarmerne, at tyske militære personer „stod og rokkede ved den danske grænsebom“. Der blev slået alarm og givet ordre til afgang mod Bredebro og Løgumkloster. Der var kun få km til grænsen, og det hele gik meget hurtigt. Mens tyske panservogne og motorvogne holdt foran hovedindgangen til kasernen, rykkede skoler og kompagni ud gennem den østre port. Garnisonschefen lykkedes det ikke at slippe ud fra kasernen, før den var taget af tyskerne. De danske tropper, der gik mod nord, beskød tyske panservogne ved Abild og Sølsted og havde træffere. Kampene blev dog korte, og omved 8-tiden modtog man ordren om at standse ilden. Snart var hele Danmark besat.

En fornemmelse af krigens uhygge fik man kort efter i Tønder, da journalist Viggo Lausten blev arresteret, og det ikke længe efter blev kendt, at han sammen med en del andre var ført til Kuppet i København og dér havde begået selvmord

efter at være blevet afhørt af den tyske krigsret. I Tønder gik livet ellers ret roligt og fredeligt, bortset fra, at der den 11. juli 1942 blev kastet bomber over byen. Fire mennesker blev dræbt og flere huse ødelagt. Natten til den 4. august 1943 blev to mænd i byen arresteret af værnemagten som gidsler, seminarielærer Claus Eskildsen og læge, dr. Dahl. Provst Schüle in i Løgumkloster blev ligeledes taget som gidsel. Først den 10. september blev de sat på fri fod.

Angsten for en allieret invasion førte til en uhyre byggeaktivitet i Vestjylland på hele kysten fra Skagen til Esbjerg. Der blev også bygget enkelte bunkers i Vestslesvig, f. eks. på Rømø, men Vadehavet er nu engang ikke et ideelt sted til landsætning af store invasionsstyrker. Derfor blev besættelsestiden i Vestslesvig en forholdsvis fredelig tid med en ret beskeden belægning af tyske styrker.

I september 1944 tog man fat på at bygge et forsvarsanlæg i Nordslesvig. Det skete i henhold til en ordre fra Adolf Hitler om udbygning af forsvaret mod de allierede. General Hanneken blev underrettet den 1. september, og samme dag gav han ordre til at bygge en stilling tværs gennem Nordslesvig, fra øst til vest. Den fik navnet Krimhilde-stillingen og skulle gå nord om Haderslev, langs Haderslev Dam, nord om Vojens til Uldal og derfra til nord for Toftlund og så mod nordvest til Spandet. En række forhandlinger førte til, at hjemmetyskerne kom til at deltage i bygningen af stillingen. De blev især sat ind i egnen omkring Toftlund. Krimhilde-stillingen var bygget til forsvar mod nord, men da de allierede styrker nærmede sig Danmark fra syd, blev den „vendt om“. Den kom aldrig til at stå sin prøve.

Den 5. maj 1945 landede to engelske journalister i en lille flyvemaskine lige ved Tønder. Det var de første englændere, som kom til marskbyen, og de blev stærkt hyldet af den danske befolkning. Samme dag, befrielsesdagen, kom det til kamp i Skærbæk mellem tyskere og modstandsbevægelsen. To frihedskæmpere blev dræbt. Den 7. maj kørte de første engelske tropper ind i Tønder.

Byer og gårde

I store del af Jylland, især i midtlandet og vestover, er det fra meget gammel tid almindeligt, at bondesamfundets gårde ikke som i den øvrige del af landet er samlet i landsbyer, men ligger enkeltvis i terrænet. I Vestslesvig findes også sådanne enkeltgårde, først og fremmest i de gamle marskområder syd for Tønder, hvor gårdene ligger på et værft. Men det er landsbyen, der er det sædvanlige på bakkeøerne og hedesletterne. Ofte følger bebyggelsen nøje randen mellem marsk og bakkeø, f. eks. i Bønderby vest for Møgeltønder. Mange af landsbyerne er derfor ret langstrakte, men der findes i øvrigt mange forskellige typer. Jordernes beliggenhed og beskaffenhed såvel som landskabets form har her spillet en stor rolle.

Gårdmændene blev langt ned i tiden kaldt bolsmænd i Sønderjylland. Det gamle danske udtryk for gården som landbrugsenhed var bol, som senere fik en anden betydning i kongeriget. Kun bolsmændene, de, der havde rebdragen jord, havde bestemmelsesretten på bystævnerne. Kådnerne eller husmændene havde deres kåd med kålgård og måske nogen græsningsret. Ved udskiftningen fik de ofte udlagt noget jord. Husene kunne ligge på en gårdmands, på kirkens eller præstens jord eller måske på landsbyens fællesjord. Der var dog også kådner, der ejede både hus og jord eller havde arvefæste derpå. Husmændene ernærede sig på mange forskellige måder. En del var håndværkere. På vestkysten var der mange, som fór til søs, andre var daglejere, eller de tog om sommeren sydpå og arbejdede for de rige marskbønder i Ejdersted eller andetsteds. Mange af deres koner og døtre kniplede. Antallet af kåd var særlig stort i sognene ud mod Vesterhavet, hvor der var så mange muligheder for at tjene til livets udkomme. Indersterne eller indsiderne var landsbysamfundets fattige. De boede til leje, og mange var fattige eller gamle. Andre havde arbejde for andre. En del af kniplerskerne var indsidere.

Bøndergårdene i Holsten og den allersydligste del af Slesvig

Siltoft, Højer landsogn. Holger Rasmussen fot. 1947.
Dansk Folkemuseum.

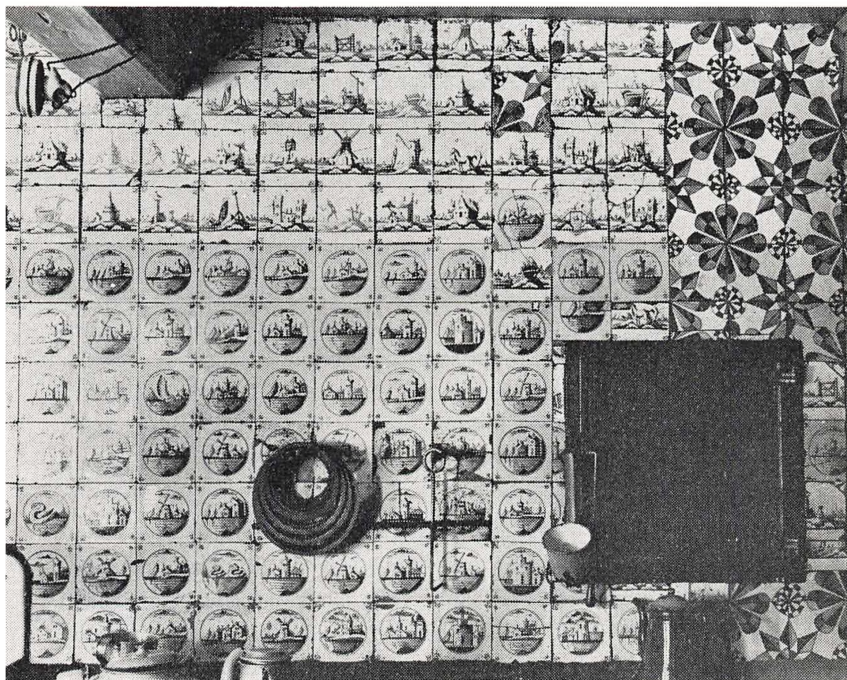
er helt forskellige fra dem, man møder i det frisiske eller slesvigske. Det almindelige hus her er saksergården. Hovedhuset er treskibet, og gennem en port kommer man ind i et stort rum, dielen, som fylder det meste af huset, og på én gang er køkken, opholdsrum, stald, lo og lade. I den sydvestligste del af Slesvig, først og fremmest på Ejdersted, kan man møde haubargen, et stort, næsten kvadratisk hus under et vældigt pyramideformet tag, som bæres af fire høje stolper inde i bygningen. Rummet mellem dem bruges til lade, og uden om den findes stald, lo og beboelse. Der findes ikke nu nogen haubarg i Nordslesvig. Vester Anflod blev 1914 bygget om som en haubarg, men den brændte 1950.

Den slesvigske gård

I princippet er der ingen forskel mellem den frisiske gård lidt længere mod syd og den danske gård i Vestslesvig. Bygningerne er grundmurede, og murene er som regel ret lave. Over dem er der store stråtage, som er afvalmede i gavlene. Det er, ligesom stråtagene „sænker sig blødt ned over de lave mure og får gården til at syne uendelig fast forankret i det grønne land, som kryber helt hen til muren“. Hovedlængen ligger solret, dvs. vest-øst.

De grundmurede bygninger er det mest karakteristiske for landbygningerne i Vestslesvig. I ældre tid har der her også været bindingsværk som i Østslesvig og på Als. Der er mange grunde til, at man begyndte at bygge gårde og huse i tegl. Tømmer var en mangelvare, det skulle importeres østfra eller fra Norge. Af betydning har det uden tvivl også været, at de grundmurede bygninger var solidere end bindingsværket med dets risfletninger og lerklinede mure. De kunne bedre undgå ødelæggelse, når stormfloderne piskede havets bølger ind over det flade land.

Skikken at bygge huse af mursten synes først at være blevet almindelig i de sydligere dele af Slesvig. Allerede i 1704 udstedte kong Frederik 4 en ordre til amtmanden i Haderslev amt om, at beboerne skulle bestræbe sig for at bygge deres huse af mursten og anlægge egne teglværker. En stor del af det vestlige Slesvig hørte dengang under Haderslev amt. Undersåtterne under Schackenborg fik 1708 lov til at brænde mursten. Det fortælles i 1760, at det var præsten i Bevtoft, Jørgen Boysen, død 1704, som „satte teglbrænderi i stand“, og siden da var det i de vestre herreder af Haderslev amt blevet så almindeligt, at der var kommet teglovne i snart hver by. De mange årstal på bygninger tyder på, at teglbrænding og murstensbyggeri har bredt sig fra syd mod nord. Fra egnen lige syd for Ribe berettes det 1798 om teglbrænding af mursten, at de „stryges for det meste af klæg og brændes i en dertil indrettet liden ovn i en opkastet bakke på marken. Ovnens indretning er meget simpel, den rummer 3000 sten og udfordrer til én brænding 3 læs tørv. Stenene bliver mørkerøde eller, når de lykkes meget godt, blå-

Fliser over komfuret i en gård i Søndernæs, Brøns sogn.
Svend Jespersen fot. 1947. Dansk Folkemuseum.

agtige brune og glasagtige og er overmåde varige“. Kalken brændes af muslingeskaller, som tørres godt. En dag, det blæser godt, indrettes „et langagtigt smalt rum, der på alle sider har en halv alen høj bæk omkring af lyngtørv, hvori adskillige trækhuller er anbragt. Dette rum opfyldes nu med skallerne, og når tørven antændes og kommer i brand, udbrændes tillige disse. De føres hjem, mens de endnu er hede og udlæses med vand, indtil de har forvandlet sig til et fint og hvidt mel, da kalken er færdig“.

Den nye teknik ændrede i øvrigt ikke noget i selve husets byggeform og i den tekniske udformning. Og i øvrigt indgik det ældre bindingsværk ofte i den nye bygning. Derimod gav murstensbyggeriet mulighed for en større ydre udsmykning. Det

blev almindeligt med frontispice eller kvistgavl over døren. Mod syd er de endnu spidse og slanke, men længere mod nord er de lave og rundede efter 1700-årenes smag, og ved den gamle grænse til kongeriget gør nyklassicismen sig stærkere gældende.

Bygningernes indretning

Mange af gårdene har som regel været enlænget på samme måde som de mange kåd, der også fra gammel tid har været af mursten. Det almindelige var, at bygningen var tværdelt, i den ene ende var der stald, bås som den hed på sønderjysk, derefter lo, forstue eller framgulv og den almindelige beboelse. Stald, lo og forstue gik gennem hele husets bredde, derimod blev de enkelte beboelsesrum ofte delt på langs, så man f. eks. fik et nørre- og sønderdørns. Dette ord, der også er af latinsk oprindelse, er slavisk. Pisel var storstuen. Ordet er af latinsk oprindelse. Hertil kom selvfølgelig køkken med åben skorsten, hvorfra der kunne fyres i bilæggerovne i de andre rum, en kløve eller forrådsrum, ofte et bryggers og forskellige andre rum. I husets ydre ende var der sædvanligvis en ligstue, hvor ligkisten blev anbragt i dagene før begravelsen. Herfra var der særlig dør ud i det fri.

Adskillelserne mellem de enkelte rum var af træ, måske i form af smukt dekorede paneler. Også loftet kunne være nydelig malet. I de mere velhavende gårdmandshjem lagde man også stor vægt på smukke, fine møbler, de maledede bondemøbler i Sønderjylland har en kunstnerisk kvalitet som vel næppe noget andet sted i landet, og ofte var det erfarne malere fra købstæderne, der var mestre for dem. Et sønderjysk ur mødte man som regel også på gårdene. Mange af dem hørte til det bedste, der blev lavet i Danmark. I egnene ud mod Vesterhavet ver det også almindeligt at dekorere væggene med importerede hollandske fliser, som man også yndede at anbringe omkring bilæggeren.

I 1798 fortælles det fra Hviding sogn, at man her lagde meget stor vægt på „smukke og bekvemme boliger. . . . Disse består af to eller flere længer, som er bygget sammen, således at man kan gå fra værelserne i fæstalden og derfra i lo og lade

uden at komme under åben himmel. I stalden er, hvor det kan lade sig gøre, vandpost med trug, at kreaturerne kunne vandes uden at komme ud af huset!“

Hvor en gård var tolænget, kunne den have form som en vinkel eller et T. Var der tre længer, kunne de være anbragt i forhold til hinanden som et Z. Mange steder træffes også fir-længede gårde, som vel sjældent er oprindelige, men er vokset ud af den en-, to- eller trelængede gård. Karakteristisk for disse gårde er den meget lille gårdsplads. Da indgangen til de enkelte bygninger vendte ud mod det frie, ikke ind mod gården, var dens funktionelle betydning ret ringe.

Bebyggelsen i Vestslesvig er i dag selvfølgelig vidt forskellig fra, hvad den var for 100 eller 150 år siden. Den ny tid har også her sat sit præg på huse og gårde, villaer og rækkehuse er blevet almindelige. Men i det store og hele er udbygningen her sket i langsommere tempo end mange andre steder, og det er sjældent, at de gamle landsbyer har fået bypræg, er blevet „urbaniseret“. De gamle solide grundmurede bygninger – af meget forskellig alder – sætter endnu deres præg på landskabet, giver det charme og særpræg. Og bortset fra Rømø har sommerhusbebyggelsen ikke betydet noget herude ved Vadehavets kyster.

Sproget

Har der boet andre folk end danskere – eller om man vil jyder – i egnen mellem Ribe og Tønder? Spørgsmålet kan vel ikke besvares med sikkerhed. Det er muligt, at det gamle marskområde mellem Vidåen og Møgeltønder-Bønderby oprindeligt kan være blevet bebygget af frisere. Det var deres skik at bygge på værfter, som det er sket her. Navnet Anflod kan være frisisk, og det er mærkeligt, at der netop i dette område, „by der Ouw“, er påfaldende mange skatteydere i begyndelsen af 1500-årene, som har frisiske navne, f. eks. Namen og Boy. I øvrigt træffes der frisiske personnavne spredt over en stor del af Vest-slesvig, og der er ingen tvivl om, at der i Tønder og andre steder har været en del indvandrede frisere.

Bortset fra muligheden af, at der her i grænseområdet ind mod det frisiske Viding herred kan have været en lille frisisk bebyggelse, er det udenfor al tvivl, at der i hele Nord-slesvig fra først af har boet danskere. Og dansk er landets sprog i dag. Der er dog enkelte, der har tysk som hjemmesprog. Det er især i Tønder, at en del af befolkningen ikke blot er tysksindet, men også taler tysk i hjemmet. Det er heller ikke så underligt, thi bortset fra de få år mellem de to krige, var tysk her forvaltnings- og retssprog, undervisningen var på tysk, og i kirken hørtes først og fremmest tysk. Til omved 1600 var det plattysk, altså det tysk, der taltes på det flade land, og det vil sige i Nordtyskland, og derefter højtyisk. Mange af borgernes forretningsforbindelser gik sydover, og i det økonomiske liv benyttede man ofte tysk. Man kan på en måde sige, at det egentlige borgerskab – men næppe småkårsfolk og tyende – var tvesproget. Dansk har dog som regel været hjemmesproget. Da den senere generalsuperintendent Jacob Fabricius som femårig kom fra Tønder til Rendsborg, fordi faren var blevet amtsskriver dér, kunne han „ikke et ord tysk“. Da han seks år senere kom tilbage til Tønder „kunne jeg ikke et dansk ord . . . således at de kaldte mig tyske Jakob“. Sprogforskeren K. J. Lyngby var i

Tønder 1857, og han blev da klar over, „at byen var aldeles dansk i sprog, skønt den gerne vil bevare en tysk overflade“. Han skulle til barberen, var lidt beklemmt ved at tale dansk, men gjorde det. Konen eller datteren svarede: „Æ vel se, æ kan øf ham op, han gik javn herfra“. Disse ord er de første, der er nedskrevet på tøndringerdansk, og ordet øf, det var det oldnordiske æpa, at råbe, mødte *han* her for første gang i levende live.

Før 1920 var der indgået mange tyske udtryk i det daglige sprog i Tønder, men det var der også i det øvrige Sønderjylland. Her dog mere end de fleste steder, for i Tønder var tysk „det hellige sprog“. Man kunne høre udtryk som Gebet, bøn, Gebot, bud, Erlöser, Frelser, og det var almindeligt at tælle på plattysk, føftig, søstig, søventig osv. Sproget kunne blive noget blandet, som f. eks. „Har I hør, te æ Sog ær ræn a æ Geleise omme ve æ Anlæg“, har I hørt, at toget er løbet af skinnerne omme ved anlægget? Den slags blandet sprog er nu ikke så almindeligt, som det var før 1920. Sønderjyderne bruger dog stadig forskellige udtryk, som ikke kendes nordpå, f. eks. furmand, vognmand, kasten, æske, gerieben, snu, nøgs, fornærmet, pleite, fallit, skien, attest, fertrine, repræsentere, gemyse, grøntsager, gebudsdag, fødselsdag. De kommer alle fra tysk. Det gør også moin, som er den almindelige hilsen. Tidligere brugtes også adjøs, farvel, ofte i kortformen tjys. Også gamle danske udtryk, som ikke er kendt „i æ gammel land“ er i brug, fostermoder for jordemoder. Og så siger man bås for stald, stald for bås og alting er så glant, godt eller udmærket. I Tønder kan man også stadig høre det mærkelige, at folk under en kort samtale skifter fra det ene sprog til det andet. I en slagterbutik i sommeren 1973 begyndte en kunde at tale tysk, men slagteren svarede på dansk, kunden slog over i dansk. Slagteren betjente sig dog også af tysk under samtalen. Det var noget tilsvarende, den kendte folkelivsforsker H. F. Feilberg havde oplevet godt 100 år før i de sprogligt blandede områder i Sydslesvig. Når folk var sammen til „øls“ eller „kost“, bryllup, „gik samtalen sin utvungne gang, og jeg har jævnligt lagt mærke til, at sproget hvert øjeblik skiftede. Begyndte en af de ældre på dansk,

kunne samtalen en tid fortsætte på dansk. Der kunne så fra en af de yngre eller af en gæst sydfra gøres en plattysk bemærkning, og nu fulgte slag på slag plattyske spørgsmål og svar, til sprogets strøm atter kæntrede og flød ind i det danske leje“. En sådan „tvesprogethed“ er vel ikke ualmindelig i grænselandet. Den kan være farlig for et sprog, der nationalt er truet, og i Sydslesvig fik den skæbnsvangre følger for det danske sprog. Den kunne vel også have fået det i Tønder, hvis Genforeningen ikke var kommen.

I de kongerigske købstæder er man for længe siden holdt op med at tale dialekt. Anderledes er det i Tønder og i flækkerne – ligesom længere mod øst. Når indfødte er sammen, taler de sædvanligvis dialekt, og det er lige meget, om man er arbejdsdreng eller kontorchef. Man kan lide denne sprogform, og ingen anser den for „bondsk“. Forklaringen på dette mærkelige forhold er selvfølgelig, at byerne i alt væsentligt havde tysk kultursprog fra gammel tid. Fra 1889 var skolesproget overalt tysk. Derfor kan man også regne med, at alle sønderjyder, der er lidt over de tres, nogenlunde mestrer det tyske sprog uanset sindelag, og så er det lige meget, om de er født i Rødding mod nord eller i Rudbøl.

Det sprog, der tales i Vestslesvig, er jysk. Der går ikke nogen grænse ved Kongeåen eller ved grænsen af 1864. Disse grænser har altid kun været statsretslige, ikke folkelige. Dermed er ikke sagt, at man overalt taler samme slags jysk. I hele Sønderjylland, men ikke i hele Jylland, sætter man den bestemte artikel foran, æ hus for huset. Syd for en grænse, der går fra lidt syd for Ribe til lidt syd for Haderslev, siger man æ om sig selv, ikke a som længere mod nord eller jeg på øerne. I hele Sønderjylland kendes omlyd i visse verbers nutidsformer som f. eks. gær, fær og stær for går, får og står. De omlydte former er mere talrige ned mod grænsen end længere mod nord og var særligt almindelige i Angel- og Fjoldemålene. Et særpræg for den sydligere del af Sønderjylland er brugen af f og ustemt åben g-lyd (som tysk ch) for gammeldansk p og k, æ sliffer, æ løffer, et æfel, æ skricher. Den nordlige grænse for denne lydudvikling er nord for Tønder, men synes at rykke længere nordefter. Mær-

keligt er det, at man i Tønder „river“ på r'et, dvs. bruger bagtunge-r i stedet for det almindelige fortunge-r, og at denne ejendommelighed også findes i de andre nordslesvigske købstæder, men ellers kun ganske få steder i Østslesvig.

I hele Vestslesvig nord for landegrænsen har man stød – dog bortset fra Rømø, hvis dialekt er ret særpræget med mange gamle træk. I Østslesvig har man ikke stød, men i stedet den såkaldte musikalske accent eller accent 2 med faldende og stigende tone.

Også Vestslesvig har digtere, der har skrevet på folkesproget. Chr. Seeberg, der døde i 1937, var fra Brændstrup ved Røding og skrev bl. a. om barndomstiden:

Mon do kan hows, mi kjærre piig
dengang law vi vå bøn,
vi lejt ibag æ kalgediig
å bygt en hus så køn?

A fløtt vo ko, do bagt a sand
vos både brø å kaag,
do råt dem me di bitte hand
te mæ, for a skuld smaag.

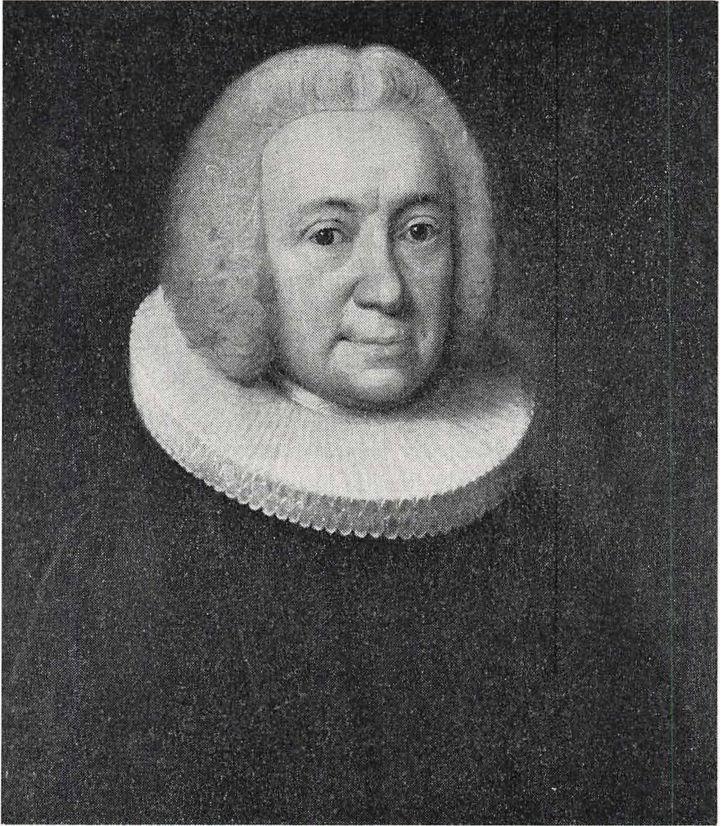
En kendt forfatterinde blev Hansigne Lorenzen i Ballum. Hun skrev også på sønderjysk, bl. a. om knippelpigen:

Æ sirrer ved mint knippelsskritjen
o med min stokk æ sysler.
Min prikbrøv er så gryse fitjen,
min knippels er så nysle.
Æ kniplot har fra æ vår titj,
no er æ ner di treve.

To kunstnere

I Randerup lidt øst for Ballum var Broder Brodersen i 1685 blevet præst efter sin far Broder Pedersen, en bondesøn fra Døstrup sogn. Han fik tre sønner, som alle blev kendte mænd, det rare trekløver er de blevet kaldt. En af dem var Hans Adolph Brorson, som blev født i 1694. Han kom som attenårig til København for at studere. Det gik ikke særlig godt. Måske var han ikke alt for flittig, eller måske drog musik og kunst ham stærkere end det ikke særligt spirituelle teologiske studium med sine disputereøvelser. Han vendte hjem til Randerup uden eksamen, blev lidt senere huslærer hos sin morbror, der boede i „Slottet“ ved Løgumkloster. I omegnen var der unge præster, som havde studeret i Kiel, Jena og Halle, og dér var blevet draget mod den nye pietisme med dens inderlighed. Hans Adolph Brorson begyndte her „at få mere indsigt i den sande kristendoms beskaffenhed, under adskillige fristelser, i uophørlige bønner og åndelige betragtninger at smage Evangelii sødhed“. Omvendelsen kom ikke som et pludseligt frembrud, men langsomt nåede han frem mod dagslyset, da „troen brød gennem al angstens pile“. Han rejste til København på ny, tog eksamen og blev præst i sit fødesogn. Herfra blev han 1729 kaldt til „dansk og tredie præst“ i Tønder, otte år senere blev han stiftsprovst i Ribe, 1741 biskop og 1764 døde han.

I Tønder kom han til at arbejde sammen med den ivrige pietist J. H. Schrader, der i 1731 udgav en tysk salmebog. Det må være den, der inspirerede Brorson til i 1732 at udgive Nogle jule-salmer, Gud til ære og kristne-sjæle, især sin elskelige menighed, til opmuntring til den forestående glædelige julefest enfoldig og i hast sammenskrevet af H. A. B. Salmerne fra dette hefte og fra nogle senere hefter blev samlet i Troens rare klenodie, der kom i 1739 og også rummer et stort antal salmer, der er oversat fra tysk. Oversættelsen er ofte blevet bedre end originalen. Kort efter Brorsons død udkom Svane-sang, der viste, at hans poetiske kunnen var uformindsket til hans død.

Biskop Hans Adolph Brorson. Malet af Johan Hörner.
A. Brandt fot. Frederiksborgmuseet.

Værket fra 1732 viser en kunstner af meget høj karat. Her er nogle af de julesalmer, som er danskeres uforgængelige eje. Muntert, næsten skælmsk lyder det

I denne søde juletid
Tør man sig ret fornøje
Og bruge al sin kunst og flid
Guds nåde at ophøje.

men så lyder det, med alvor og med troens styrke

Din lov skal høres, Frelsermand,
så vidt og bredt i verdens land,
at jorden den skal ryste.

Brorson var et betydeligt menneske, han var „i almindelighed munter og elskede meget sang og musik, hvormed han plejede at tilbringe sine ledige timer i sin families skød“ skrev en datter om ham. Men som digter var han af meget stort format, og må vel nævnes ved siden af 1700-årenes største, Johannes Ewald, søn af ungdomsvennen Enevold Ewald i Højst. Han mestrer versmålet, kan lege med det, rimene kommer let og ubesværet, og hans billeder er farvemættede. Han er religiøs digter, vækkeren, der angriber de forhærdede tidselgemytter, og hvis tone bliver hård og truende. Men hans forkyndelse af Guds ufortjente nåde mod synderne er jublende og frejdig. Han kan skildre den troendes salighed og anfægtelsens mørke. Ikke mindst i Svanesangen kommer hans Himmellængsel frem, og døden har ingen gru for ham, han „letter glad sit anker“.

Han har mange strenge i sit poetiske instrument. Sangen om David og Saul i Svanesangen viser, at han kan være djærv og drøj:

Goliath drog fra Gath
for at lægge Saul i Skat

Den lille David lod sig ikke gå på af denne kæmpe: to mand høj, fir' mand drøj, og David kom, så sig om. Hvad vil denne store vom?

Trods sin bram, jætte gram,
jeg dig snart vil gøre tam.
Ravne-trop! hid, æd op
denne Guds bespotters krop.

En maler fra Nolde

Godt 10 km øst for Tønder og lidt syd for landevejen mellem Tønder og Kruså ligger en lille landsby, Nolde. Her fødtes i 1867 en dreng Emil, søn af gårdmand Niels Hansen, der kom fra det frisiske, og Hanna Christine Hansen, som var født i Nolde. Sproget her var selvfølgelig dansk, tysk lærte man i skolen. Drengen elskede at tegne og modellere. Han fik lov til, efter i nogen tid at have været ved landbruget, at komme i lære hos billedskærer Sauermann i Flensborg. Efter læretiden og nogle år i Karlsruhe og Berlin kom han 1892 til Skt. Gallen i Svejts, hvor han var tegnelærer i seks år. Endelig brød han op, og de følgende år rejste han i Tyskland, til Paris og i 1900 til København. Her traf han Willumsen, Knud Rasmussen og Herman Bang. Han sendte billeder ind til Charlottenborg og Den Frie. De blev ikke antaget. Han traf også en ung sangerinde Ada Vilstrup, som han året efter blev gift med. „Hun levede med mig og vævede blomster ind i tidens store tæppe for menneskehedens skyld“.

De følgende år blev svære for Emil Nolde – som han kaldte sig fra 1904 – han måtte kæmpe for anerkendelsen. I 14 år boede han om sommeren i et lille hus i Guderup på Als. Han prøvede at skrive, men forsøgene „forekom mig sørgeligt ringe. Men de forvirrede mig. Der stod jeg nu og både lo og græd. Rig på følelser, fattig på tanker, og det var godt, for maler var jeg – selv om intet tog form“. Mange af hans billeder blev dog til her i den lille hytte.

Senere flyttede han til den lille ejendom Utenwarf i det gamle marskområde syd for Møgeltønder. Her oplevede han, bondesønnen, nogle lykkelige år i den natur, han elskede, de drev landbrug, han fiskede og gik på jagt. Tit kom vandet og omgav ejendommen. „For mig som maler og kunstner var det en særlig skønhed og glæde. Det var herligt, når der rundt om os, milevidt, kun var vand at se, når den høje himmel spejlede sig, eller når månen om natten med sit kolde skin skabte et sølverne eventyrland“.

I 1926 flyttede han fra Utenwarf. Han syntes, marskens afvanding ødelagde naturen for ham. Han købte et lille ubeboet

Maleren Emil Nolde. Selvportræt. Lennart Larsen fot.
Frederiksborgmuseet.

værft i Nykirke sogn lige syd for grænsen, og her byggede han i løbet af en række år sin ejendom Seebüll. I 1920'erne begyndte man i Tyskland, men ikke i Danmark – at anerkende den store kunstner. I 1926 blev han æresdoktor i Kiel, året efter udkom der i Dresden et festskrift til hans ære, og fire år senere blev han medlem af det preussiske kunstakademi i Berlin.

Da arkitekt Albert Speer i 1933 skulle smykke propaganda-

minister Goebbels' nye ministerbolig, lånte han fra Nationalgalleriet i Berlin nogle af Noldes akvareller. Speer fortæller: „Goebbels og hans frue accepterede dem med begejstring, indtil Hitler kom for at inspicere, misbilligede dem på det skarpeste, og ministeren kaldte mig straks til sig: Billederne måtte øjeblikkelig bort, de er simpelthen umulige“. Hans billeder blev brændemærket som „entartet“, og flere af dem blev i 1937 udstillet på udstillingen i München for „entartet“ kunst. I 1941 fik Nolde forbud mod at male og sælge. Nolde slap ikke derfor penslen, og hans „ungemalten Bilder“ hører til blandt Seebüllsamlingsens bedste.

Ada døde i 1944, og kisten blev hensat i en gravhøj i Seebüllhaven. Her blev han også selv begravet i 1956, og året efter kunne man indvi det museum, han efterlod sin samtid, Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde. Det rummer en stor del af Noldes betydeligste billeder, og er blevet et varfartssted for dem, der gerne vil opleve ny og stærk kunst.

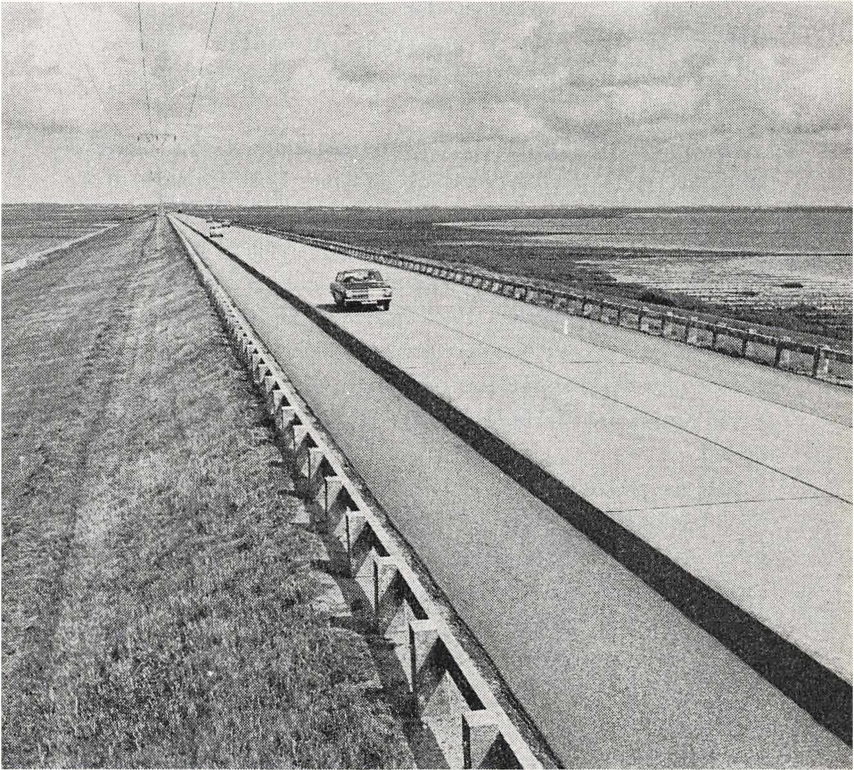
Emil Nolde malede ikke blot i olie, men også mange akvareller. Han tegnede, skar træsnit, skabte skulpturer og var tidligt inspireret af eksotisk folkekunst. Hans emnekreds var vid, fra blomster til natur, folkeliv og religiøse motiver. Nogle af de religiøse billeder hører vel til de mest kendte, de betydeligste. Der kan være noget ekstatisk over hans malerier, hans farver var stærke, kontrastfyldte. Billederne skulle for ham ikke være et spejlbillede af naturen – det ville være ham en vederstyggelighed – de skulle være – billeder. „Han ville udtrykke noget nyt, noget eget, som var opstået i ham, og som måske kun han havde følt“. I dag er en sådan vurdering af kunstnerens opgave en selvfølgelighed, men for mange, som var vant til naturalismens pænhed, var det anderledes, for dem var hans kunst en udfordring, er det vel stadig for nogen. Der er i hans billeder en kraft og styrke på samme måde, som der er det i Asger Jorns kunst. Det er en kunstners voldsomme følelsesliv, som præger hans billeder, nu og da gør dem til genial kunst, som ikke kan andet end betage.

Nogle almindelige oplysninger

Særlige udtryk: Demat, et mål, som ofte anvendes i Vestslesvig, ca. $\frac{1}{2}$ hektar. *Fedding* eller vandfedding: reservoir i marsken til opsamling af drikkevand. *Fenne*: et aflangt stykke jord i eng og marsk, som regel omgivet af grøfter, der afvander og udgør skel. *Gest*: den højereliggende del af landet, bakkeøer og hedesletter. *Grøbling*: ved landvinding at grave et system af parallelle render med en afstand af ca. 6 m. En sådan rende kaldes en grøbling. *Hallig*: uinddiget marskø. *Havdige*: højt og stærkt dige ud mod havet, som i modsætning til de mindre sommerdiger er beregnet til at kunne modstå selv de største stormfloder. *Kog*: et stykke marsk, som er blevet beskyttet ved bygning af havdiger. Mange af kogene var octrojerede, dvs. de havde særlige privilegier, givet af konge eller hertug, og egen jurisdiktion. *Lo*: render i vaderne, hvorigennem tidevandet strømmer ind og ud. *Marsk*: land, som er dannet ved tilslikning af vader og ofte er beskyttet af diger. *Pril*: mindre render, som fører tidevandet ud til og ind fra dybene. *Slik*: den fine marskler, som ligger ude på de vanddækkede vader. Når den har fæstnet sig og er groet til med græs, er den blevet omdannet til klæg, som nærmest er leragtig. *Vade*: flader, der ligger så lavt, at de oversvømmes ved højvande, men løber tør ved lavvande. Man skelner mellem slikvader, som er nærmest land, og sandvader. *Værft* eller værre: kunstig forhøjning i marsken, dannet af græstørv eller lignende. Formålet er at beskytte bygningerne mod oversvømmelse.

Administrativ inddeling: De dele af hertugdømmet Slesvig, som forblev ved Danmark i 1864, kom under Ribe amt. De preussiske kredse omfattede stort set de samme områder som de tidligere amter, bortset fra at de kongerigske enklaver og Løgumkloster amts undersåtter blev indlemmet i de pågældende kredse, og at dele af Haderslev amt overgik til kongeriget. Ved Genforeningen blev Hviding herred henlagt til Tønder amt. Den store kommunalreform af 1970 medførte, at alle tre søn-

Dæmningen fra fastlandet til øen Rømø. Man ser, hvorledes den inderste del af vadehavet på begge sider af dæmningen slikker til. Svend Bessing fot. Danmarks Turistråd.

derjyske amter kom til at udgøre ét storamt, Sønderjyllands Amt med ét amtsråd. Hviding, Roager og Spandet sogne overgik til Ribe amt. Antallet af kommuner blev i øvrigt stærkt reduceret.

Befolkningstal: Ved folketællingen i 1965 havde det daværende Tønder amt 43.056 beboere, i Tønder by var der 7.440, i Ribe 7.982, i Løgumkloster 2.047 og i Højer 1.435.

Trafik: Alle de mindre jernbaner er forlængst nedlagt. Tilbage er kun strækningen Ribe-Tønder-Husum og Tønder-Ting-

lev-Sønderborg. I stedet er der et stort net af rutebiler med Tønder og Ribe som de naturlige centrer. Fra Havneby på Rømø er der flere gange daglig – også om vinteren – færgefart til List på Sild.

Afstande: Fra Tønder til Ribe er afstanden 47 km, heraf 26 til Skærbæk og 21 fra Skærbæk til Ribe. Fra Skærbæk til Lakkolk er der 19 km, heraf de 10 på dæmningen. Fra Tønder til grænsen ved Sæd er der 5 km, til Højer 13 og til Løgumkloster 16. Fra denne by er der 8 km til Bredebro, til Åbenrå 35, til Kolding 65 og til Kruså 42. I øvrigt er afstanden fra Tønder til Haderslev 58, til Kruså 39, til Knudshoved 180 og til Sønderborg 66 km. Fra Ribe er der 20 km til Gram, 30 til Esbjerg, 78 til Kruså, 51 til Haderslev, 59 til Åbenrå og 153 til Knudshoved.

Kendte personer, som er født i egnen mellem Ribe og Tønder: I Ribe: Biskop Peder Palladius 1503, digteren og journalisten Anders Bording 1619, gæringsfysiologen Emil Chr. Hansen 1842, dramatikeren Kjell Abell 1901. I Tønder: provst Balthasar Petersen 1703, præsten og politikerens Johs. Schmidt 1869. I det følgende nævnes kun sognet. Abild: Gårdejer Hans Andersen 1866, Arrild: Amtsforvalter Hans Rostgaard 1625, gårdejer Hinrich Thomsen 1845, amtslæge H. Lausten-Thomsen 1878, redaktør P. Skovrøy 1851, Ballum: Forfatterinden Hansigne Lorenzen 1870, Brede: Socialisten Poul Geleff 1842, professor Peter Jørgensen 1899, Brøns: Forfatterinden Lucie Hørlyk 1870, Burkal: Maleren Emil Nolde 1867, Daler: Arkæologen Georg Zoëga 1755, Emmerlev: Resthistorikeren Nic. Falck 1784, Farup: Politikerens Søren Brorson 1875, Gram: Redaktør P. C. Koch 1807, Hjerpsted: Filologen Herman Møller 1850, Hviding: Udenrigsminister L. Moltesen 1865, Løgumkloster: Præsten Nic. C. Nielsen 1848, Møgeltønder: Redaktør J. Jessen 1854, præsten og historikeren Carsten Petersen 1871, købmand Lorentz Filskov 1876, lensgreve, amtmand O. D. Schack 1882, Randerup: præsten Nicolai Brorson 1690, biskop Broder Brorson 1692, salmedigteren og biskoppen Hans Adolph Brorson 1694, Rømø: Frimenighedspræst Thade Petersen 1866 og Visby: Politikerens Hans Jepsen Christensen 1880.

Tønder

Ingen ved, hvor gammel Tønder er som by. Da den i de ældre kilder kaldes *Lille Tønder* i modsætning til Store Tønder eller Møgeltønder er det vel sandsynligt, at den er yngst af de to. Den nævnes første gang på den arabiske geograf Idrisis verdenkort omkring 1130. Det hedder om „Tundira“, at den er en „ankerplads, beskyttet mod alle vinde og omgivet af bygninger“. Hvad navnet betyder, ved man ikke. Måske kommer det af tønder i betydningen fyrsvamp.

Allerede lidt ind i 1200-årene må byen have været af en vis betydning, thi seks år efter at franciskanermunkene var kommet til landet, byggede de kloster i Tønder – i 1238. Vigtigt for byen var det, at den fra 1243 kunne bruge den *lybske ret* som lovbog for byen.

Tønder lå oprindeligt på en holm lige i gestranden og næsten helt omflydt af to arme af Vidåen. Den ældste bebyggelse må have været omkring Skibbroen: to små gyder, Kogade og Pebergade og en del af Vestergade, og her lå dens ældste kirke, *Skt. Laurentiuskirken*, som muligvis har været en kvaderstenskirke. Efterhånden voksede byen mod øst, og der blev bygget i nuværende Storegade og Østergade. Byens område var opdelt i 120 *stavne*, huse med tilhørende grund og andel i bymarken. Stavnene var udelelige og måtte oprindeligt ikke lægges sammen. De enkelte stavnes hustofter var dybe og smalle, og det blev da også *gavlhusene*, der kom til at præge bybilledet. Parallelt med hovedgaden var der baggader som f. eks. Spikergade og Vidågade. Her boede mest håndværkere og småfolk.

Tønder er fra først af en havneby. Det viser også skibet i dets segl, som er kendt fra 1200-årene. Byens centrum har vel oprindeligt været ved Skibbroen. Senere fik det et egentligt *torv*, hvor der kom rådhus. I tilknytning hertil, men måske allerede i 1200-årene, blev der bygget endnu en kirke, *Skt. Nicolai*. Den nuværende Kristkirke står på dens plads.

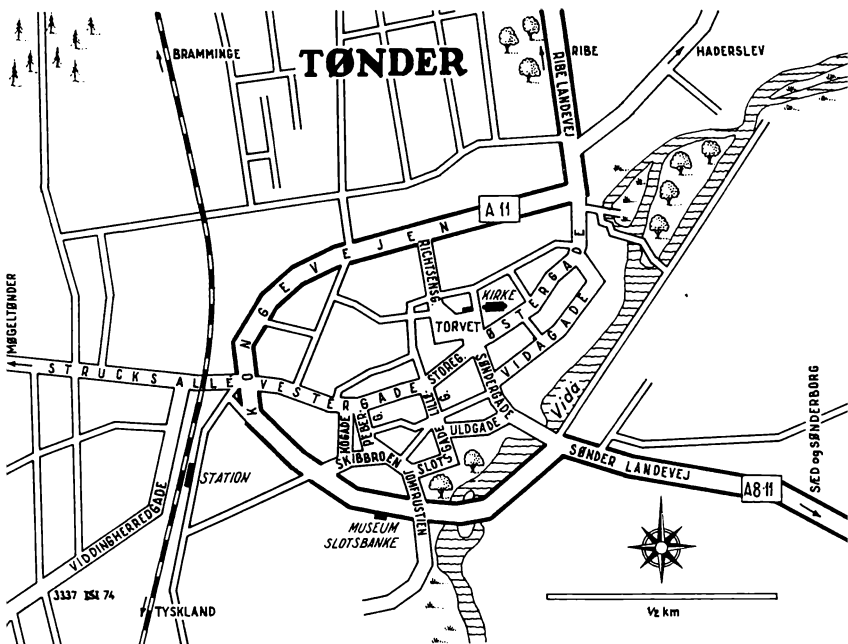
Tønder var en vigtig handelsby, og dens borg *Tønderhus*,

Vestergade i Tønder, nu en del af Gågaden. Det ggl. Bibliotek.

nævnt 1285, spillede en betydelig rolle som fæstning. By, borg og amt skiftede ofte herre i middelalderens evige strid mellem hertug, grever og konge. Tønderhus' forsvarsværker blev yderligere udbygget i de første årtier af 1500-årene, da krigene truede. Fra 1544 var borgen gottorpsk. Da amtet i 1713 kom under kongen, mistede den sin betydning som fæstning, og 1749 blev den solgt. Køberen lod den gamle borg nedrive, kun porthuset blev tilbage. Det var i 1800-årene og senere fængsel og er nu en del af Tønder Museum.

Inddigningen af marskområderne fik efterhånden vidtrækkende følger for Tønder. Det lykkedes at få bygget så store sluser ved Vidåens udløb gennem digerne, at lidt større skibe kunne komme igennem, men da man havde slået det store dige fra Rudbøl over Rosenkrans til Fegetasch, var byens dage som søkøbstad forbi. De følgende århundrede blev dog – trods krige og andre vanskeligheder – et godt århundrede for Vidå-byen.

Kort over Tønder, tegnet af J. Steiner Jessen.

Der hentedes mange penge på studehandelen, og *kniplingshandelen* gav byen rige muligheder, som blev udnyttet med dygtighed. Mange af dens smukke huse og Kristkirkens rige udstyr bærer vidnesbyrd herom.

I 1700-årene var Tønder uden tvivl en by i stagnation, og befolkningstallet var i tilbagegang. Mange af byens smukkeste huse er dog fra denne tid, og den fik en *kulturel betydning*, som den næppe har haft før. Her virkede Johann Hermann Schrader, en af pietismens betydeligste mænd, han oprettede et vajsenhus, hvortil der blev knyttet et trykkeri, som trykte Schraders salmebog. Hans Adolp Brorson var trediepræst i Tønder 1728–1737 og udsendte herfra sine første salmer. Provst Balthasar Petersen begyndte på et skolemesterinstitut og gjorde det gennem store gaver muligt, at der i 1788 her kunne oprettes et *seminarium*, landets første.

I midten af 1850'erne begyndte folketallet at stige, i 1861 var det nået op på 3216. Efter 1905 gik det temmelig stærkt fremad, og 1921 var der 5129 mennesker i den lille by, som engang lå ved det tyske riges yderste grænse, nu i Danmarks sydvestligste hjørne. Genforeningen i 1920 var økonomisk set ikke til gavn for Tønder, som mistede næsten hele sit sydlige opland. Befolkningstallet har derfor kun været langsomt stigende, i 1965 var det på 7432 personer. I den nyere tid har *turismen* – og da ikke mindst syd fra – fået stor betydning for grænsebyen, der besøges af mange vordende ægtepar, som ønsker at forene deres skæbner på byens rådhus. I 1972 blev der viet flere hundrede par fra 54 nationer, og i august 1973 gik par nr. 2000 „til brudekamlen“.

En rundtur i Tønder

Turen begynder på *Torvet*. Her ligger Rådhuset, som er opført 1647 med sidebygning fra 1657. På grund af store ombygninger får man ikke indtryk af, at der her er tale om en oprindelig renæssancebygning. Lige overfor står et gotisk gavlhuis fra omkring 1520, Tønders ældste bygning, måske oprindeligt bygget af et præstegilde, et kalente. Et tredje hus på Torvet er den tidligere gæstgivergård, Humlekærren, nu Turistbureau. Overfor det gotiske hus, på hjørnet af Østergade og Søndergade ser man Apoteket. Bygningens sandstensportal fra omkring 1665 er i tidlig barok med snoede søjler, der bærer en brudt fronton med forskellige småfigurer. Foran søjlepostamenterne to skjoldbærende løver, som må være senere.

Kristkirken ligger bag ved Torvet. Dens tårn var en del af den gamle Skt. Nicolai Kirke og er fra omved 1520. Den øvrige del af kirken er ny, bygget færdig i 1592. I sit præg er den gotisk, den er opført af munkesten, men i renæssancetidens krydskifte, dvs. hvert andet skifte består af løbere, hvert andet af bindere. Det imponerende ved Tønder Kirke er dens inventar. Mellem skib og kor er det meget smukke sangerpulpitur fra omkring 1627, lavet af Tønder-snedkeren Peter Petersen. I den anden ende af kirken er orglet og orgelpulpiturerne. Dele deraf er måske fra kirkens første tid. Prædikestolen stammer ligesom

Sengotisk gavlnhus på Torvet i Tønder. Sven Thoby fot.
Danmarks Turistråd.

forskellig andet inventar – tre krucifikser, døbefont og et enkelt epitafium – fra Skt. Nicolai Kirke.

Det mest imponerende og kunsthistorisk mest interessante er nok de mange epitafier, der spænder over mere end 100 år. De ældre er i renæssance og stammer måske som sangerpulpituret fra Peter Petersens værksted. Af epitafier fra barokken er det mest imponerende Nicolai Tychs fra 1695 med 11 familieportrætter. Fra samme år er altertavlen i akantusbarok.

På kirkepladsen er den gamle latinskoles bygning fra kort efter 1600. Der er heri en del kvadre, som stammer fra den nedlagte Skt. Laurentii Kirke.

Fra Torvet begynder Gågaden, først *Storegade*, derefter *Vestergade*. Her såvel som i *Østergade*, der går den anden vej, mod Ribe, er der mange eksempler på bygningskunsten i Tønder gennem de sidste tre århundreder, på ondt og godt. Her boede byens betydeligste mænd. Storegade nr. 14, det Dröhse'ske hus, har snoet sandstensportal i barok. Den indvendige opdeling er typisk for ældre Tønder-huse. Foran er dørnset med stukloft fra 1672; gennem en gang, der går gennem hele huset, kommer man ind i piselen, der var til fest. Over Storegade nr. 26 er en mindetavle, som fortæller, at H. A. Brorson boede her i 1730'erne.

I Vestergade nr. 4 findes det smukkeste stukloft i Tønder og den største pisel. Nr. 9 er Diggrevens Hus, opført 1777 for knipplingshandleren Carsten Richtsen. Det har en smuk portal, hvor en ældre tids søjler er afløst af flade pilastre. Frontonen er opløst i korte buede gesimsstykker, af hvilke det midterste bæres af en kartouche i rokoko. Nr. 14, den Angelske gård, er et langhus fra 1794 med et imponerende dørparti i Louis Seize-stil.

Et stykke henne ad Vestergade drejes ned ad Kogade til Skibbroen med en stor parkeringsplads, der dækker over byens gamle havn. Herfra til Jomfrustien med Tønderhus, det danske forsamlingshus og hotel, bygget i 1943. Overfor det ligger det preussiske kredshus, opført i 1907. Ved siden deraf den fornemste bygning i Tønder, *amtmandsboligen* fra 1767. Bygherren var amtmand U. A. Holstein og arkitekt Gottfried Rosenberg, bygmester i hertugdømmerne. Jomfrustien går ud til den store om-

Vestergade 9 i Tønder, borgmester Richtsens hus, også kaldet Diggrevens hus. Det er fra 1777. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

kørselsvej, Kongevej, og på den anden side af den, lige overfor Tønderhus, er *Tønder Museum*, hvori indgår porthuset fra det gamle Tønderhus. Museet rummer en betydelig samling af kunsthåndværk fra Tønder og omegn, sølv, møbler og kniplinger. Desuden landets største samling af hollandske fliser. Til museet hører Sønderjyllands Kunstmuseum med samlinger af nyere dansk kunst.

Ved siden af Kreds- eller Amtshuset er en moderne bygning for amtsvæsenet. Længs den kommer man ind i Slotsgade. Nr. 4 er et langhus, fra 1742. På hjørnet af Møllegade og Slotsgade ligger amtsstuen, som er bygget af amtsskriver Jürgen Jürgensen 1649. Herfra fortsættes ned gennem *Uldgade*, hvor der boede håndværkere og småfolk. Den er malerisk og med mange interessante enkeltheder. Morsomme er de mange karnapper, der fangede lyset og gav rige muligheder for blomsterpryd. Her kunne mutter følge med i, hvad der skete i gaden.

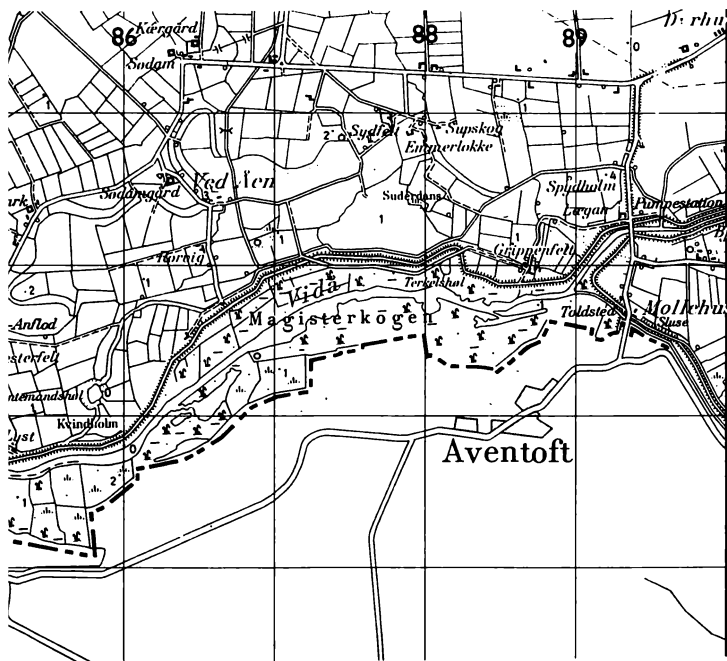
Fra Uldgade kommer man ud i Søndergade, drejer til venstre mod Torvet. På nr. 21 ses et af de gamle kvarternumre, i nr. 14 en meget smuk dør. Man passerer til venstre Spikergade – spiker betyder pakhus – som er en af de gamle baggader til Storetorv. Længere henne drejes først til højre ad Vidågade, derefter ved nr. 24 til venstre til *Østergade*. På vejen tilbage til Torvet passerer nr. 19, Skomagerhuset, restaureret af Fonden til gamle huses bevarelse, og Østergade nr. 15 fra slutningen af 1700-årene med klassicistisk portal og dør. Nr. 13 er et renaissancehus fra 1668.

Fra Tønder langs grænsen til Rudbøl og Højer Sluse

Vi forlader Tønder ad Viddingherredsgade, der fortsætter i Dyrhusvej. Et stykke fremme går vejen forbi den store gård *Dyrhus*, som nævnes allerede i 1491. Stuehuset er opført i begyndelsen af 1800-årene og ligger på et værft. Ved siden af døren er der en tilhugget kampesten med stort kors, bomærkeskjolde og årstallet 1547. Lidt længere fremme deler vejen sig. Vi skal efter Møllehus. Kort efter passeres Lægan med pumpestation. Den ligger ved Vidåen, som vi kører over, lidt efter går vejen over Sønderå. Disse to åer løber sammen lige vest for vejen.

Toldstedet er ved Møllehus, og her kører vi ind i Tyskland, i Sydslesvig. Den første bebyggelse er *Aventoft*, og her er man som ved Kruså-Kobbermølle indrettet på grænsehandel med danskere. Når man er kommet gennem *Aventoft*, går vejen af til venstre til *Niebüll*, som er den vigtigste by i dette område. Ad denne vej kan man også komme til *Nolde-museet* i *Seebüll*. Vejen til *Rosenkrans* går mod vest i kort afstand fra grænsen. Nord herfor ligger *Magisterkogen*, som gennemstrømmes af *Vidåen*. Lidt fremme kommer vi til kraftværket *Verlath*. Her er en lille parkeringsplads, så man kan gå op på diget, hvorfra der er en fortræffelig udsigt over *Rudbøl Sø*, som *Vidåen* løber igennem. Man kan se langt her i det flade landskab, mod nordøst *Tønder Kirkes* tårn. Lidt længere fremme går der en vej til venstre mod *Neukirchen* eller *Nykirke*. Her ligger en gård på et af de værfter, der er så almindelige på denne egn.

Den tyske grænsestation ved *Rosenkrans* ligger på et gammelt havdige. På en strækning af ca. 100 m følger Rigsgrænsen vejens midterlinie, således at den del af *Rosenkrans*, der ligger vest for vejen, hører til Danmark og resten af byen til Tyskland. Man kan synes, det er mærkeligt med en landegrænse midt gennem en gade. Den er betinget af de vanskelige geografiske

Geodætisk Institut. 1:50.000. Till. A.767/73.

forhold her, og det var først efter lange overvejelser, at kommissionen nåede frem til den ejendommelige løsning.

Når vi er kommet gennem toldstedet, kører vi langs med Rudbøl Sø og passerer Vidåen, som her forlader søen på sin vej mod nord til Højer Sluse. Efter Rosenkrans, som således både er dansk og tysk, går bebyggelsen over i *Rudbøl*, som er dansk. De mange små, gamle rødstenshuse med deres kviste og halvt afvalmede stråtage giver her et hyggeligt gadebillede. Vejen nordpå efter Højer går på det gamle havdige fra 1556. Et lille stykke fremme passeres Nørreværre, senere den store værftsgård Poppenbøl, der ligger øst for vejen og allerede nævnes 1443. Det første led i navnet er det frisiske mandnavn Poppe. Lidt længere fremme går en lille vej af til venstre efter Nørrømølle. Når man er ude på den, er man på Rudbøl kogs gamle

Højer Sluse, hvorigennem Vidåens vand føres ud i havet. Den blev bygget i forbindelse med inddigningen af Ny Frederikskog og bygningen af det nye havdige 1861. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

havgige, som først blev slået i 1715. Dets længde er ikke stor, men vanskeligheden lå i, at Vidåen, som man nu passerer på ny, skulle have afløb gennem diget. Vejen deler sig, og vi kører sydover. Dermed er vi inde på et ældre havdige, som blev bygget ved Gammel Frederikskogs inddigning i 1692. Ved Nørremølle, hvis mølleri nu er nedlagt, vender vi og kører tilbage til Højer-vejen. I krydset ligger Hjørnekro. Der fortsættes nord-

efter. Diget er nu kraftigere end længere mod syd, idet det blev ved med at være havdige helt til 1861, da Ny Frederikskog, som vi nu har til venstre, blev inddiget.

Højer Sluse og Siltoft

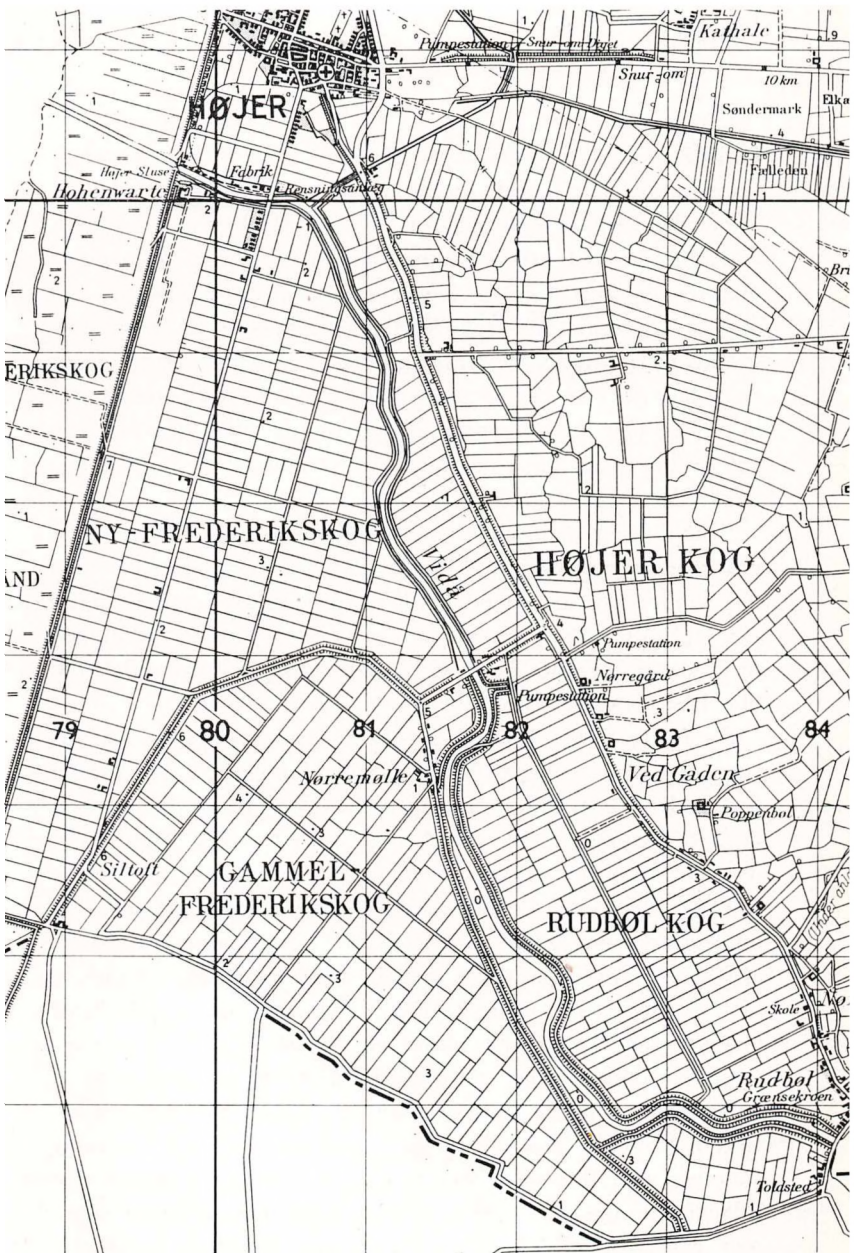
Inde i Højer drejes af til venstre til vejen mod Højer Sluse, som blev bygget i forbindelse med inddigningen i 1861. Allerede 1799 var der blevet gravet en kanal gennem vaderne til den daværende ladeplads syd for Højer. Der er anlægsplads både inden for og uden for slusen. Herfra driver Limfjordskompagniet fiskeri af blåmuslinger på bankerne i Vadehavet, og der eksporteres en 3.000–4.000 tons om året. Sejlløbet er flere gange blevet uddybet, og dybden ved daglig højvande er 3,5 m.

Der er her fra *Højer Sluse* en stor udsigt over det vidtstrakte forland. Der er også en særlig stemning her, hvor det er ligesom himmel, vand og land mødes, og de mange får gør landskabet levende på en blid og kvægende måde. Man kan ikke køre i bil over slusen, men derimod gå over den til den store gård *Hohenwarte* på den anden side. Den blev efter inddigningen oprettet af Hans Angel, der her opførte en statelig hovedbygning som kopi af universitetet i Kiel. Ejendommen blev 1908 erhvervet af den preussiske landdagsmand dr. Schifferer i Kiel. Statens Jordlovsudvalg købte den i 1949, og nogle år senere overgik den til Statens Planteavlsudvalg. Den gamle hovedbygning er nu ved en stor ombygning i 1956 blevet berøvet sin fordums pragt og har fået et yderst nøgternt udseende.

På tilbagevejen mod Højer drejes af til højre mod *Siltoft*. Vejen går over Vidå-broen – med god udsigt mod slusen – forbi Hohenwarte og gennem Ny Frederikskog. Man får et udmærket indtryk af, hvorledes marskjorden er inddelt i de mange fenner med grøfter, som både tjener afvanding og er ejendomsskel. Kort før man når helt frem, kommer man ind på det gamle havdige for Gammel Frederikskog. Det er fra 1692. Man kan ikke komme over grænsen ved Siltoft. Den er et led i „den lille grænsetrafik“, som kun er for den lokale befolkning. Men børn, hunde og får bevæger sig omkring her, som om der ikke var noget så højtideligt som en grænse mellem to lande.

FRA TØNDER TIL RUDBØL OG HØJER SLUSE

Højer

Højer ligger på et bakkeøterræn fra næstsidste istid og er omgivet af marsk. Det højeste punkt er kun 7 meter o. h. Den kaldes i kong Valdemars jordebog fra 1231 for Høthær, der muligvis kommer af et oldnordisk ord hauvr, jord. Den var en bondeby, men fik mulighed for at drive handel og søfart, da Tønder ved digearbejderne i 1500-årene så at sige ophørte med at være en søstad. Der blev herfra drevet handel på Holland og de nordtyske havne. Man eksporterede stude og indførte kolonialvarer m. m. Tønder modarbejdede Højers handel, men den fik 1736 privilegium på at drive håndværk og handel. Nogle få år senere kaldes den en *flække*.

Efterhånden stagnerede det økonomiske liv. Der blev 1797 gravet en kanal gennem Vadehavet for at lette søfarten, men den sandede til igen, og fra 1807 bragte krigen med England store tab. En tid var der planer om at få en direkte forbindelse til England, men de blev ikke til noget. Nogen stor handelsstad blev Højer aldrig.

Da Frederik 6 i 1825 kom tilbage fra besøg på de Vesterhavsøer, som var blevet ramt af stormfloden, gik han i land ved Højer, og en *mindsten* fortæller på tysk om denne begivenhed. Stenen står nu ved den vej – Ved Gamle Dige, – der drejer af til højre, straks når man sydfra er kommet ind i byen.

I den senere del af 1800-årene var der en vis indtægt af de *badegæster*, som herfra sejlede til Sild. Den ophørte, da der i 1892 blev oprettet jernbane mellem Tønder og Højer, og linien blev ført igennem til Højer Sluse, hvorfra damperen gik. Efter Genforeningen er Højer blevet en *industriby*, idet den store tæppefabrik beskæftiger en betydelig del af flækkens beboere.

Ligesom i Tønder sluttede man sig i Højer til Den provisoriske regering. Ved afstemningen i 1867 var der kun 71 danske stemmer mod 186 *tyske*. Med fradrag af tilrejsende var der ved folkeafstemningen i 1920 kun 177 danske mod 417 *tyste* stemmer. Fra 1946 har den *danske gruppe* haft flertallet i byrådet.

Højer Kirke. Det kgl. Bibliotek.

Kommer man ind i Højer fra Ny Frederikskog, kan man lige efter indkørslen dreje til højre. Følger man Ved Gamle Dige kommer man lige ind på Torvet, hvor *kirken* ligger. Den er bygget i romansk stil og er fra omkring 1200. Byggematerialer er såvel granitkvader som tegl og tuf. Det lave våbenhus er middelalderligt. Korsarmkapellerne er sengotiske, og materialet er munkesten og genanvendte granitkvadre. Måske er de opført, efter at en del af det nedlagte Anflod sogn kom under Højer sogn. Tårnet er fra samme tid. Kirkens altertavle fra omved 1425 stammer sikkert fra et lybsk værksted. De to fløje indeholder enkeltfigurer i to rækker, mens midterfeltet har to scener, øverst himmelkroningen, nederst Petri korsfæstelse. Malerierne på fløjenes bagside fremstiller fire scener fra Petruslegenden. En korbuekrucifiksgruppe er fra omkring 1250, to andre krucifikser er senere, fra omved 1400 og 1500. Felterne i den moderne prædikestol stammer fra den oprindelige prædikestol fra 1591.

Bebyggelsen i Højer er præget af, at flækken både var køb-

stad og landsby. Der er almindelige småborgerlige huse, som man møder dem i andre danske småbyer, og der er højtrestede, bredgavlede *bøndergårde* på små værfter. Bygningerne står sædvanligvis i blank mur med lysende hvide furer. De mægtige stråtage virker stærkt i bybilledet. Gavlene er brede, helt eller delvis afvalmede. Her som andetsteds i Vestslesvig møder man de rundbuede dørindfatninger og runde køjer i gavle og kviste.

På *Torvet* ligger flere gamle bygninger. Den kommunale administrationsbygning er den gamle præstegård fra 1803, og den tyske præstegård var stuehus til Højergård, som nu er udstykket. Den var en gammel frigård, der nævnes allerede 1437. Begge bygninger er stråtækt og har store frontispicer. På *Torvet* ligger også den gamle Feddersen'ske gård fra 1756.

Fra *Torvet* køres ned ad *Storegade*. Nr. 3 – lige over for Posthuset – er fra 1708 og er byens ældste daterede bygning. Længere mod vest i *Storegade* ligger en af de gamle marskgårde; den er fra 1762 og har fire længer og et stort stråtag. Ad *Møllegade*, hvor der er en del ældre huse, kommer man til *Nørrevej*. Vil man ud til *Havdiget* kan man fortsætte ad denne mod vest, ellers drejer man til højre og kommer ind i byens ældre bebyggelse. *Nørrevej* nr. 3 er et gammelt hus fra 1724. Interessantest her er dog nr. 7, den store Hindrichsen'ske købmandsgård fra 1760. Hovedfløjen er et bredt gavlhus med et mægtigt stråtag. Gårdens beboelse var i den nederste etage, og de mange lofter rummede magasiner. I gavlen er der hejsekvist. Langs med gaden er der en lavere ladelænge.

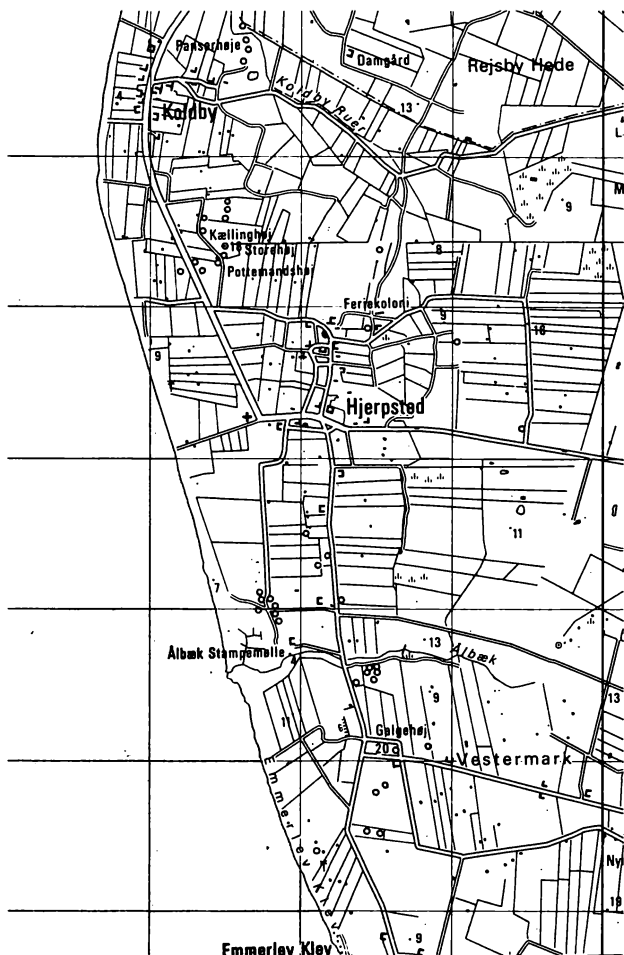
Fra Højer over Ballum til Rømø

Fra Nørrevej i Højer går vejen nordover mod Ballum. Lidt fremme ad vejen drejer vi til venstre og kommer gennem den store, langstrakte by *Emmerlev* med mange gårde og huse, en rigtig bondebygd. Den ligger på den sydlige del af Hjørpsted Bakkeø på grænsen mellem eng og gest, så bebyggelsen er nogenlunde i sikkerhed på den højere liggende jord, og samtidig er der let adgang til de frugtbare engarealer, som er af så stor betydning for landbruget. For 10 år siden tog Dansk Folkemindesamling i samarbejde med andre institutioner – bl. a. Historisk Samfund for Sønderjylland, der havde taget initiativet – fat på en omfattende og meget bredt anlagt undersøgelse af livet i Emmerlev by gennem tiderne. Når man valgte Emmerlev til undersøgelsen, var det bl. a., fordi der her har været ført en sognekronike fra 1855.

Vejen fører ud til *Emmerlev Klev*, hvis klint ud mod Vadehavet når en højde af 13 m. Da kysten stadig nedbrydes, især ved stormfloder, har man her friske profiler, som viser bakkeøens opbygning, der har geologisk interesse ved forekomsten af snit gennem interglaciale moser.

Der er en særlig stemning herude med den vide udsigt fra klinten ud over Vadehavet, her er helt særlige farver og det mærkelige lys, som samspillet mellem hav og himmel giver. Ser man mod syd, kan man opleve, at et mærkeligt uhyre dukker op af havet. Det er toget over Hindenburgdæmningen mellem Sild og fastlandet. Mod nord kan man se den sydlige ende af Rømø og sydligere er List, den nordlige del af Sild. De to øer er adskilt af Listerdyb.

Der køres en lille smule tilbage mod Emmerlev. Derefter drejes til venstre, mod nord efter Hjørpsted. Vi kører her næsten helt ude ved havet. Langs vejen er der en del *gravhøje* fra bronzealderen. I en af dem, Nørreagerhøj, er fundet en egekiste med sværd, guldarmring, tøjstykker m. m. Ved et vej-kryds, hvor der går en vej ind til Sønder Sejerslev over Vester-

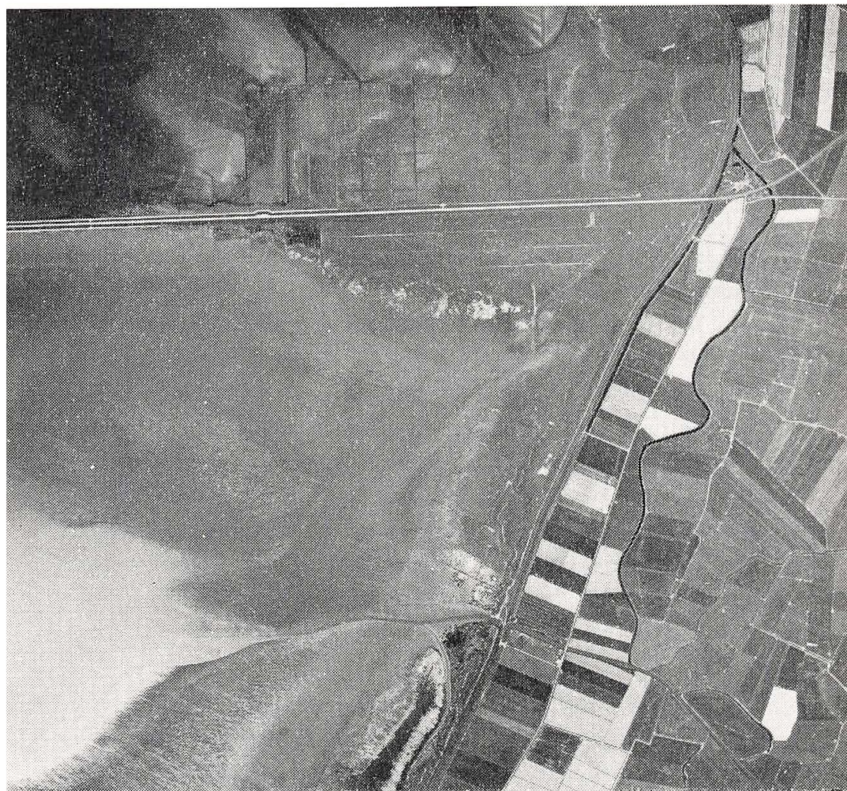

Geodætisk Institut. 1:50.000. Till. A.767/73.

mark ligger øst for vejen Galgehøj, hvor Højer Herreds galge har stået til omved 1770.

Vi kører gennem *Hjørpsted* by, hvis bebyggelse især ligger nord-syd. Her er usædvanligt mange smukke og velbevarede gårde og huse. De er ofte vinkelformede. Man kan lægge mær-

Luftfoto af Rømø Dæmningen og kysten syd og nord derfor. Man ser Brede As udløb gennem havdiget ved Ballum Sluse. Aen blev under digebygningen 1914–1919 ført ud til den nye sluse gennem en kanal på ca. 1 km, og det gamle nordgående åleje blev dødt. Det ses tydeligt på billedet som en sort streg, der bugter sig øst for vejen fra Ballum til dæmningen.

Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse – A. 767/73.

ke til de store mursten, som nærmest er rødviolette, som det ofte er tilfældet i Vestslesvig. Tagene er halvt afvalmede og har høje gavlkviste over indgangene. Her som andetsteds møder man på gavlene de store jerncifre, der fortæller om bygningens opførelsesår. Der er i Hjerpsted en smuk *samling* af hoved-

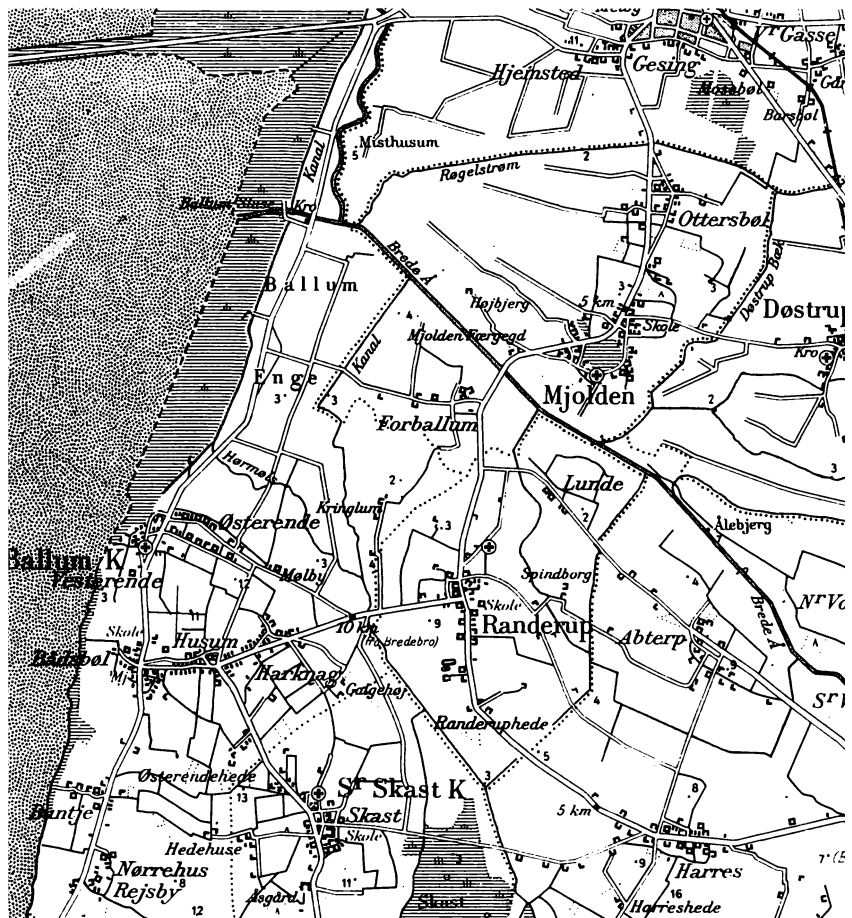
vandsæg, drikkeglas, ældre kopper, fade og de gamle fliser, som er så karakteristiske for vesteregnet. Det er bagermester *Carl Brodersen*, som har æren af denne samling, og han har kunnet anbringe en del af den i husets mange smukt udskårne skabe, som er lavet af hans far, den vidt kendte billedskærer P. Brodersen, hvis værker findes rundt om i egnens kirker, i Hjerpsted Kirke bl. a. altertavlen og en tavle med præsterækken. Carl Brodersen er også selv billedskærer. Der er kun adgang til samlingen efter aftale.

Vi kører tilbage til landevejen og fortsætter vesterud mod den lille ensomme *Hjerpsted Kirke*, der er bygget af granitkvadre i romansk stil med sengotisk tårn. Fra kirken er der en dejlig udsigt over Vadehavet mod List og Rømø. Midt mellem List og fastlandet kan man se den ubeboede ø *Jordsand*, hvor der tidligere var to gårde. Nu er der fuglereservat. På vejen nordefter kommer vi forbi en meget stor samling af *bronzealderhøje*. Der er nu kun 10 tilbage, men der har engang været 27. Den største af højene er Storehøj, som er over 5 m høj.

Ballum

Den videre tur op gennem de mange små byer i den vestlige del af Ballum sogn er meget smuk. I de små bebyggelser ser man mange nydelige stråtede gårde med de særprægede sten og de hvide fuger. Foran flere gårde, f. eks. i Vesterende og Husum, er der høje ledstolper af kalksten med indskrifter. Den første by, vi kommer igennem, er Koldby, derefter følger Rejsby, Buntje og *Bådsbøl*. Herfra var der indtil 1922 færgeforbinding til Rømø, og derefter sørgede en motorbåd fra Ballum Sluse til Kongsmark for overfarten. Selve Ballum er delt i *Sønderende* og *Østerende*. Her ligger den romanske kirke, som er bygget af tuf på granitsokkel. Tårn, sakristi og våbenhus er fra renæssancetiden. Interessant er apsis, som ved lisener er opdelt i syv rundbuede arkader under en frise. Tårnet er af Tørninglen-type.

Fra Ballum køres nordefter. Vejen følger det havdige, som blev bygget 1914–1916. Man kommer gennem Ballum Enge. Ved Slusekroen kan man dreje ned til *Ballum Sluse*, som blev

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A.767/73.

opført i forbindelse med bygningen af det nye havdige. Bredeå er ført ud til slusen gennem en kanal på ca. 1 km. Her øst for Ballum Sluse ligger *Misthusum*, hvis gårde på værfter blev ødelagt ved stormfloden 1634, og alle dets mennesker omkom. Bebyggelsen blev genoptaget, men ophørte efterhånden.

Vejen går ud i Skærbæk-Rømø vejen. Der er herfra 10 km til Rømø. I december 1935 blev der fra en kreds af interessere-

de sendt et forslag til ministeriet om bygning af en *dæmning* fra fastlandet til *Rømø*. Der blev nedsat et udvalg, som afgav betænkning i marts 1938. Året efter vedtog Rigsdagen en lov om en flodfri færdselsdæmning til øen. Efter licitation fik Monberg & Thorsen i samarbejde med Kampmann, Kierullf & Saxild arbejdet overdraget. I 1946 var man så vidt, at dæmningen var landfast med *Rømø*, og to år senere kunne den tages i brug. Den er 9 km lang, og vejbanen er nu 11 m bred. Det er en mærkelig oplevelse at køre på den, midt gennem Vadehavet. Man kan her studere, hvorledes landvinding foregår, man ser grøblerender og agre, slikgårdene med deres faskingærder. Der var regnet med, at omved 2.700 ha i løbet af et halvt århundrede skulle blive moden til inddigning. Når den rette årstid er inde, kan man her fra dæmningen opleve et fugleliv, hvortil der måske knap kan findes magen andetsteds. En sådan dæmningstur glemmer man sent.

På øen selv taler man ikke om Rømø, men om Røm med kort ø, i andre dele af Sønderjylland siger man nok Rømø, men altid med kort ø efter R. Øen nævnes første gang i 1190 og hed da Rimma, og ordet hænger sammen med det oldnordiske rime, jordryg, langstrakt forhøjning i terrænet.

Der er ingen oldtidsminder på øen, og den er sikkert blevet befolket ret sent, måske først i den senere del af jernalderen. Det skyldes uden tvivl, at den som ø ikke er ret gammel. Den er ikke som de sydligere Vesterhavs-øer rester af gammelt gestland. Den er *vokset frem af havet*. Den består i alt væsentlig af sand, et tykt lag sand, som hviler på fjerne tiders hedeblader og nedbrudte bakkeøer. Den var i Vadehavet en højsande, dannet på en del af fladen, som lå en smule højere end den øvrige del. Her opstod plantevækst og dermed kunne en klitdannelse begynde. Men det er havet og kun havet, øen skylder sin tilblivelse.

Yderst mod havet findes en bred strandflade, som er smallest ved Lakolk, bredest mod nord i Juvre Sand og mod syd i Havsand. Denne vældige sandflade er i dag badestrand, vel nok den bredeste i hele Europa, for et stort antal mennesker i Danmark og i Nordtyskland. Frimenighedspræst Thade Petersen, født i Toftum, en udmærket historiker og ypperlig skribent, har om *Sanden* skrevet: „Her har man en ørken så gennemført øde og med så dyb en gravstilhed som intet andet steds indenfor vore landemærker“. En sommerdag kan man her opleve „at få en luftspejling at se af den skønneste og mest fortryllende art. Usynlige vanddampe strømmer fra den fugtig-varme sandflades millioner af porer op i den hede luft. De brændende solstråler brydes i den således, at „Sanden“ på lidt afstand ser ud som et hav“.

Når det er stormflod, går havet op over hele denne sandflade, helt op til *klitrækken*, hvis yderside har karakter af en klint i klitten. På den anden side af denne yderste klitrække er der en lavning, ca. 1 km bred og indtil et par meter over havet.

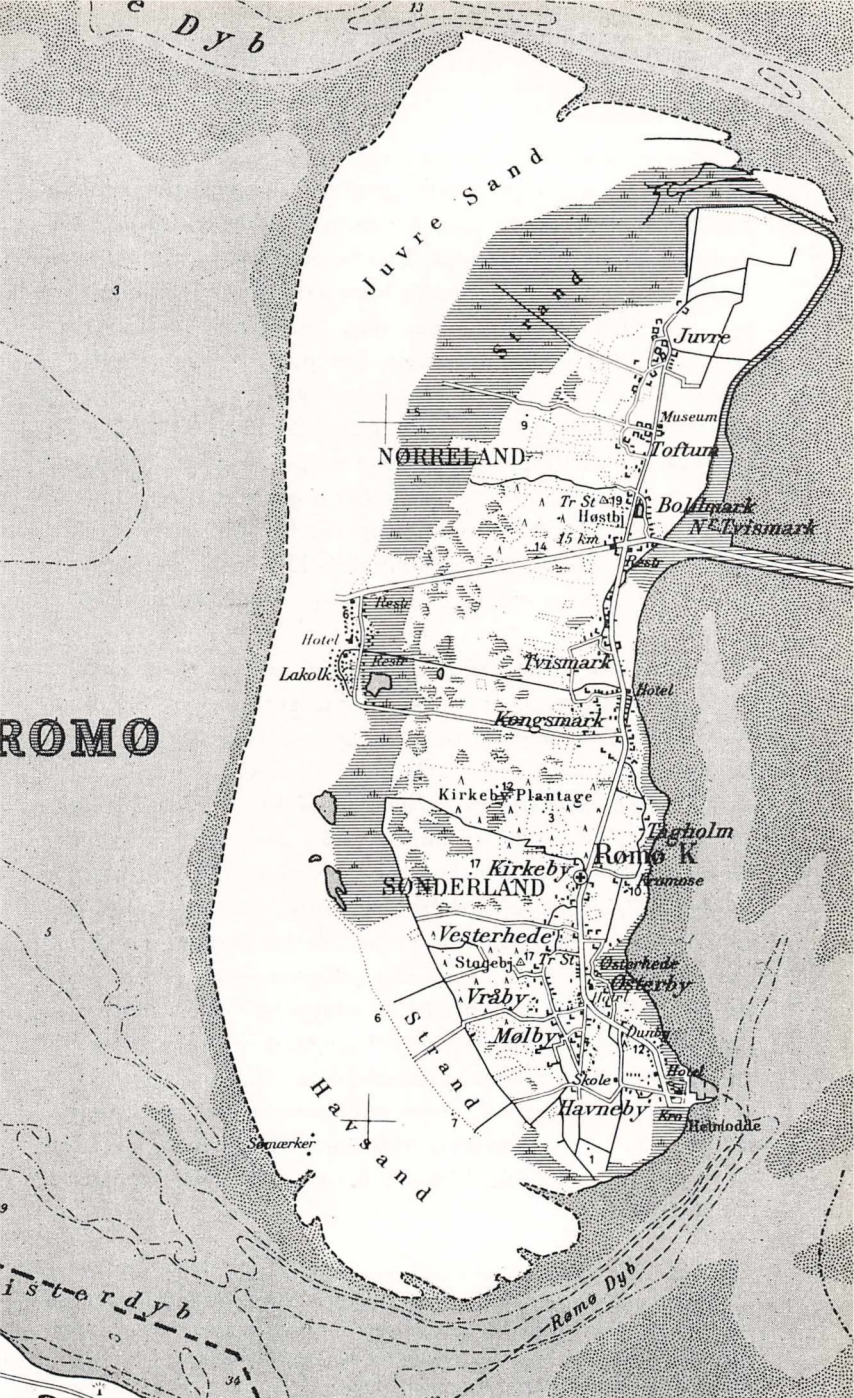

Rømø Kirke. Lennart fot. Danmarks Turistråd.

Engang var det den yderste strandflade. Længere inde i landet ligger en ældre og højere klitrække, op til 18 m i Spidsbjerg nordvest for Kirkeby. Disse klitter er bevokset med lyng, revling eller pilearter, og nogle steder er der nu plantet bjergfyr. I områder, hvor der har været vindbrud, er der marehalm og hjelme. Langs den østre side af disse klitter er der en smal strimmel *agermark*, gennemgående af let beskaffenhed og med sandunderlag. Den var tidligere det eneste bebyggede strøg på øen. På den anden side agermarken ligger så *marskengene* ud mod havet. Marskområderne ved Juvre mod nord og Havneby mod syd er nu beskyttet af de *diger*, som blev opført i 1920'erne.

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A.767/73.

Bebyggelse og erhverv

Bebyggelsen på den ret smalle strimmel af agerjord var samlet i *små byer*, der ikke lå langt fra østkysten. De statsretslige forhold var temmelig forvirrede. En stor del af *Sønderlandet* hørte under biskoppen i Ribe, under hans gård Brink i Ballum sogn og under Ballum Birk. De var altså *kongerigste enklaver*, som fra 1683 hørte under Ribe amt. Det meste af *Nørrelandet* lå under *Tørninglen*, senere Haderslev amt. I 1542 var der 26 slesvigske ejendomme, og da de udgjorde 30 af de 83½ ottinger, der var på *Rømø*, har antallet af kongerigske gårde været noget større. De fleste af gårdene har dog været ganske små, og flere af de nuværende byer har oprindeligt kun været én gård, f. eks. *Juvre*, *Kongsmark* og *Bolilmark*. Der er sket en stærk opdeling, og allerede tidligt er der blevet bygget en del kåd på øen.

Når gårdene var så små, skyldes det, at jorden gennemgående var ret ringe, og at der ikke var meget agerjord. Sandflugten kunne til tider være yderst plagsom, og landbruget havde da heller ikke den samme betydning som i et almindeligt bondeland. Øens indbyggere *levede især af havet*. Fiskeri spillede fra gammel tid en stor rolle, og søfart blev et hovederhverv. *Rømø* havde selv en del skibe, og dens mænd fór som sømænd på hollandske og tyske skibe. Dette fik stor betydning, ikke mindst ind i 1700-årene, da en del folk fra *Rømø* som kaptajner, såkaldte *kommandører*, eller som harpunerere, sejlede på de hollandske og hamborgske hvalfangerskibe. Et minde om den tid kan ses i de ledstolper og havegærder, som er dannet af hvalknogler. Senere kom farten på *Island* til at spille en betydelig rolle. Til sen tid var det en tradition, at den unge *rømøbo* skulle til søs. Når så mange af de mandlige beboere var borte en stor del af året, blev det kvinderne, som måtte tage sig af landbruget.

Gravsten over skipper Niels Pedersen Alhey, død 1768. Øverst ses Gudfader i skyer over vinperse og høstende engel, derunder skipperen med tømmerøkse og passer mellem sine to hustruer, den ene – til venstre – er føjet til senere, den anden har en vægt i hånden.

Lennart Larsen fot. 1955. Nationalmuseet.

Hvalfangst og Islandsfart bragte i en stor del af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene betydelig velstand til huse, og dette kom til at præge gårde og huse på den fra naturens hånd så karrigt udstyrede sandø. De fleste af de ældre huse, som står i dag, er bygget i sidste halvdel af 1700-årene og er alle grundmurede. Oprindeligt havde *husene* været enlængede med beboelsen længst mod øst. Efterhånden blev det almindeligt med to-længede bygninger. Hovedlængen ligger øst-vest, og den anden længe er bygget på tværs af den med form som et T eller en vinkel. Det gjaldt om, at vestenvinden fik så ringe angrebsflade som muligt og stuelængen bedst mulig læ bag stald og lade. Vægge og alkover var ofte prydet med paneler og de hollandske fliser, som sømændene havde så rig lejlighed til at bringe hjem. Sengestederne var lukkede alkover, og madlavning foregik på åben arne. Endnu i 1870'erne var der næppe 10 komfurer på øen. Oplysning foregik ved tranlamper, senere kom petroleumslamper.

I 1800-årene gik Rømø stærkt tilbage. Endnu i 1860 var der 1343 indbyggere, hvoraf de 829 var kongerigske. I 1910 var det samlede tal 802, og i 1960 var det på kun 651, men var i 1970 steget til 812. Pastor Jacobsens forsøg på at skabe et moderne badested ved Lakolk blev kun af kort varighed, men ved bygningen af dæmningen og havnen i Havneby er øen blevet åbnet for *turister*, der tager til den enestående strand ved Lakolk eller søger hvile i den særprægede natur. Der er opstået en række sommerhuskolonier, og fra havnen er der nu fast færgeforbindelse til Sild.

Byer og kirke

Lige efter at man har forladt dæmningen, er man i Nørre Tvismark. Herfra fortsætter en ny vej tværs over øen til *Lakolk*. Drejer man i Nørre Tvismark nordpå, kommer man først til Bolilmark, derefter til *Toftum*, hvor Kommandørgården viser, hvordan de mere velstående rømøboere havde indrettet deres boliger med fornemt inventar, malerier, paneler og hollandske fliser. Gården er bygget omkring 1750 og er 1952 overtaget af Nationalmuseet. I nærheden af Kommandørgården står Tof-

tums gamle skole, som kun er 6×6 m. Den var skole fra 1784 til 1874.

Fortsætter man nordpå, kommer man til *Juvre*. Lidt nord for denne by holder vejen op. Vest og nord herfor er militært øvelsesebnet for flyvevåbnet. Her må man ikke komme, og det er også farligt at færdes her. Man kan gå op på diget og se ud over Juvre Sand.

Vi kører tilbage og fortsætter ved krydset sydefter. Først passerer Tvismark, derefter Kongsmark, og så kommer vi til *Kirkeby* med Rømø Kirke, som er bygget i sengotisk tid. Ældst er skibets vestende, men også tårnet af Tørninglen-type er fra gotisk tid. Efterhånden som velstand og befolkning voksede, blev der bygget til kirken, første gang i 1626. Altertavlen er i akanthusbarok fra 1686 og er fra Peter Petersens værksted i Tønder. Prædikestolen i ungrenæssance. Der er fire kirkeskibe, og fra loftet hænger hatteknager af jern. På kirkegården er der en helt usædvanlig samling af *gravsten*, især fra 1700-årene, enkelte ældre. En del af dem er sat over kommandører, og det fortælles, at skipperne sommetider selv bragte stenene med fra det hollandske, og at billeder og indskrift – dødsår undtaget – blev indhugget dér. På kirkegården er der også grave med allierede flyvere.

Fra kirken fortsættes sydpå over Mølby til *Havneby*. Statshavnen her blev indviet 1964. Færgeforbindelsen til List udgår herfra. Et par kanoner på havneterrænet er opfisket af havet og stammer måske fra slaget i Listerdyb 1644.

Fra Rømø til Ribe

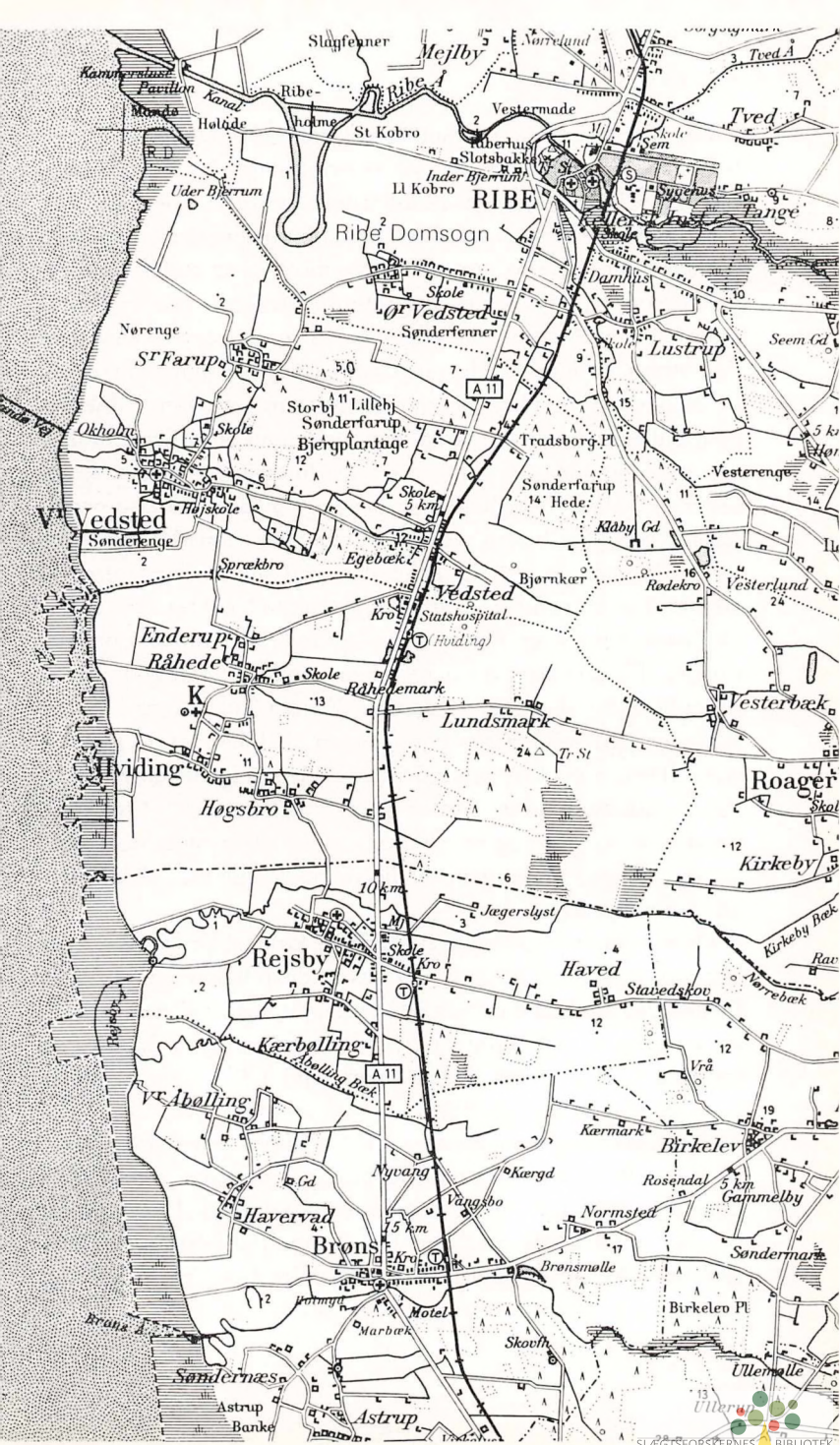
Så snart vi er på fastlandet igen, drejer vi skråt til venstre efter Nørre Skærbæk, altså ikke efter Skærbæk by. Derefter køres mod nordvest til Astrup. Vi er her inde på gesten, en bakkeø, der skyder sig helt ud til Astrup Banke. Her ender Ballum Diget fra syd, og lidt længere mod nord begynder Rejsby Diget eller Christian 10.s Dige. I Astrup køres mod nord efter Brøns, og lidt efter passeres en nyere bebyggelse, som kaldes Smedegade.

Brøns Kirke

Lidt vest for hovedvejen ligger Brøns Kirke, som anses for landets største romanske landsbykirke. Kor og apsis er fra omkring 1200 og er den ældste del af kirken. Tømmeret over apsidens søndre halvdel er nummereret med *runer*, og på en af stiverne læses tømmerens navn Didrik, skrevet med runer. Skibet er lidt yngre, fra omved 1250, mens tårnet er sengotisk. Der er anvendt enkelte granitkvadre, men byggematerialet er ellers rhinsk tuf og munkesten. Apsis er ved lisener og halvsøjler delt i fem blændingsfelter, og hver af dem har en frise af rundbuer, båret af konsoller. Over koret er der en tagrytter.

Brøns Kirke er smuk i det ydre, og kirkerummet med dets rige udsmykning er betagende. Altertavlen er fra omkring 1630, og der har været en ældre, gotisk tavle. Apostelfigurerne derfra er i behold sammen med en bispfigur fra 1400-årene, som vel stammer fra et sidealter. Et monstranshus fra omkring 1300 er kun delvis bevaret. Krucifiksgruppen foran korbuen er fra tiden kort før reformationen, prædikestolen fra 1605. De smukke stolestader – 75 ialt – med gavle og døre er fortræffeligt håndværk fra 1730'erne. Pulpituret og orglet stammer fra årene lige før 1700; sejerværket er lidt yngre. De to epitafier over Hans Andersen Haffuervad og Hans Outsens, begge fra 1668, er udmærket kunsthåndværk. Outsens-epitafiet er skåret i Middelfart. Af de mange gravsten er én romansk.

Det interessanteste i kirken er vel nok *kalkmalerierne* på skibets nordvæg. De er malet på reformationstiden. Fra venstre ses Skt. Christoffer med Jesusbarnet, Kristus i „persekarret“, Skt. Jørgen og dragen, „bullen“ og „himmelborgen“ og østligst en helgeninde. De to interessanteste motiver er bullen og himmelborgen, hvoraf en del dog stammer fra en nymaling, foretaget 1907 af August Wilckens. De må ses i sammenhæng med den strøm af illustrerede propagandaskrifter, som i Tyskland og Nederlandene blev udsendt på reformationstiden. Maleriet med bullen mangler indskrift, men må været et luthersk indlæg mod pavedømmet, en satire over den hensynsløse udnyttelse af breve og buller. Over bullen en pave og to kardinaler, to narrefigurer peger på bullen og understreger det satiriske, det spottende. Nederst på billedet er to skarer af mennesker, anført af en munk – til venstre – og en „protestant“ i ivrig diskussion. Himmelborgen viser Troens Borg, der forsvares af paver og kardinaler. På dens øvre murværk er en indskrift: den gode hyrde ofrer livet for sine får – Johannes Evangelium 10 og 11 – og foran borgen ses Kristus i indgangen. I Johannes Evangeliet står: „Den, som ikke går ind i fårefolden gennem døren, men stiger andetsteds over, han er en tyv og en røver“. Øverst til venstre ses to lærde og en biskop, som på stiger søger at tiltvinge sig adgang til borgen, til højre nogle nonner, den første yderst velnæret.

Disse malerier fra den vestslesvigske kirke er fra en tid, hvor der var et rigt åndeligt liv, og hvor de religiøse og politiske lidenskaber greb læg og lærd på en måde, man vel næppe havde set gennem århundreder. Her i Brøns er denne kamp ført ind i Guds Hus. Her kan den – mere end 400 år senere – opleves i billedernes levende tale.

Der fortsættes mod nord ad A 11. Inde i selve Brøns by – ved Skolevej – kommer man forbi den granitsten, som i 1858 blev rejst til minde om sammenstødet i januar 1849 mellem bønder og fjendtlige soldater. Den bærer indskriften: For troskab mod konge og fæderneland. Ej minde om en glimredag, kun om et trofast hjertelag.

Kalkmaleri, Himmelborgen, i Brøns Kirke på skibets nordvæg. Maleriet er fra reformationstiden. E. L. fot. 1931. Nationalmuseet.

Hviding

Efter at være kommet gennem Rejsby og over Rejsby Å, drejes til venstre efter Høgsbro. En af gårdene her, Høgsbrogård, var engang en adelig sædegård, som i flere generationer tilhørte slægten Rosenkrantz. Ikke langt fra havet drejer vi nordpå op efter *Hviding Kirke*, som kan ses på lang afstand. Den ligger nær Hviding Nakke og er opført på gamle fyldlag, som viser, at stedet har været beboet siden jernalderen. Den består af romansk apsis, kor og skib og er bygget af tuf. Ligesom i Brøns Kirke er tagværket i koret nummereret med runer. I senromansk tid blev kirken forlænget mod vest med et stort parti, bygget i tuf og bestående af to tårne og en forhal med portal

mod vest. En indberetning fra pastor Thames Høst fra 1638 fortæller: „En smuk kolle kirke er her, på hvilken var to høje spir, som to tvilling jomfruer skulle have ladet opsætte . . . og kan det være henved 100 år, siden de faldt ned midt udi sommer“. Der blev senere i munkesten opført en vestlig forlængelse på tårnenes plads, og nu er der kun en nyere tagrytter. Kirken har en interessant sengotisk altertavle fra omved 1520, skåret efter et træsnit fra 1520 af Erhard Schön i Nürnberg. I midtskabet ses en rosenkrans, bestående af fem store og 50 små roser; heri den korsfæstede og derover den velsignende Gud fader med verdenskuglen, Maria med barnet og et englekor. Under Kristi arme er der tre rækker af hellige mænd og kvinder. Altertavlens fløje indeholder scener fra ærkeenglen Mikaels historie.

Fra Hviding Kirke fortsættes mod nord, til man møder en øst-vestgående vej fra Råhede. Ad den kan man køre ud til det store *havdige*, hvorfra der er vid udsigt over vadehavet. Temmelig langt ude ses Mandø.

Gennem Råhede og Enderup til *Hviding stationsby*, som sammen med Egebæk udgør en større bebyggelse. I tysk tid var den danske grænsestation i Vedsted, den tyske i Hviding. I den tidligere grænsestations bygninger blev der 1920 indrettet statshospital for sindslidende.

Vester Vedsted og Mandø

Her drejes af efter *Vester Vedsted* og Mandø Ebbevej. Vejen går forbi sognekirken, en romansk kirke, hvoraf den ældre del er opført af tuf og munkesten. Ved kirken ligger den meget smukke præstegård fra 1738. Der fortsættes over Okholm Bro, gennem den lille bebyggelse *Okholm*, hvor der er fundet en boplad fra vikingetiden og den rigeste guldskat, der kendes fra denne tid. Derefter går det op over havdiget og ned til stranden, hvor *Mandø Ebbevej* begynder. Den er tydeligt afmærket ved ris og er allerede 1743 indtegnet på et kort over vestkysten. En slags bus fra Vester Vedsted fører rejsende over til øen ved ebbetid. Der er bilister, som selv kører over. Egnens folk advarrer bestemt imod en sådan letsindighed.

Luffoto af Mandø. Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse – A. 767/73.

Mandø Ebbevej fra fastlandet ved Vester Vedsted til den lille ø Mandø. Vejen nævnes allerede 1743. Den er afmærket med ris, så Mandø-bussen kan holde sig på den rette vej.
Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

Mandø nævnes i kong Valdemars jordebog fra 1231. Det var kongen, der ejede den, indtil bønderne i 1741 købte deres jord for 864 rigsdaler. I ældre tid spillede fiskeri en betydelig rolle, og i søfartens storhedstid i 1600- og 1700-årene var der mange Mandøbeboere, der fór til søs på samme måde som folk fra Ballum og Rømø. Efterhånden blev det landbruget, som så at sige blev det eneste erhverv. Øen har haft kirke fra gammel tid, men den nuværende lille kirke synes først at være bygget lidt ind i 1700-årene.

Øen består egentlig af to øer, Gammel Mandø mod nord og Ny Mandø mod syd. Traditionen fortæller, at den oprindelige bebyggelse har været på Gammel Mandø, som skal være blevet ødelagt i en stormflod. Det kan ikke afgøres, om dette er rigtigt, men hjemsøgt af stormflod og sandflugt har øen været. Noget stort indbyggertal var der ikke, og tilværelsen var trælsom, for de fleste nok også ret så kummerlig. De to øer er nu vokset sammen til én, og marskområderne er sikret gennem diger. Det nye havdige, der omfatter Gammel Mandø og en del af Ny Mandø, blev opført 1936 og 1937, ialt 360 ha.

Fra Mandø Ebbevej køres tilbage. Lidt øst for kirken drejes af efter Sønder Farup og Øster Vedsted. Ad A 11 fortsættes nordpå til Ribe.

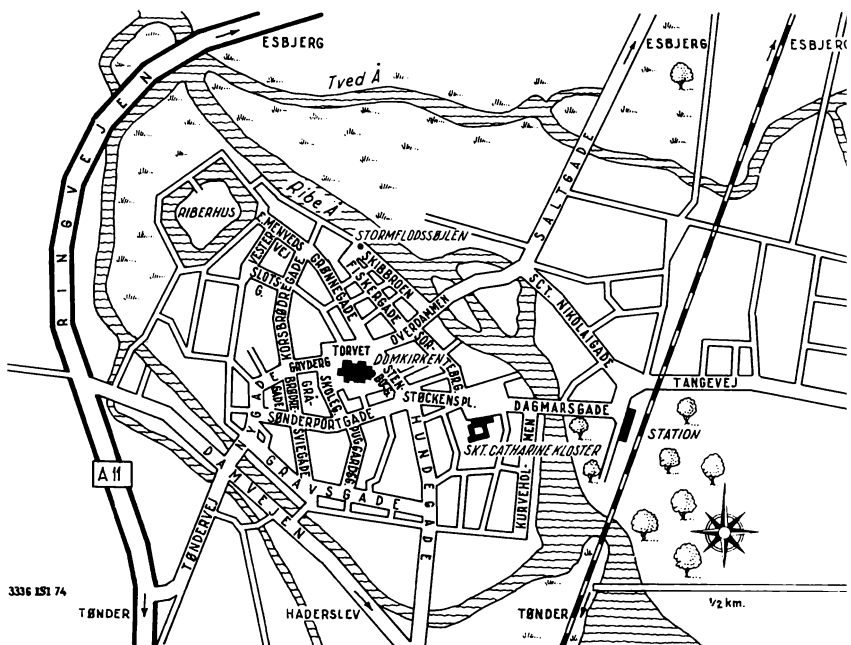
Ribe

Hvor gammel er Ribe, og hvor har den ældste by ligget? Det er spørgsmål, som længe har optaget borgerne i Ribe og danske arkæologer. De nyeste fund – fra 1973 – synes at kunne besvare spørgsmålene eller i hvert fald engang at gøre det muligt. På den nordlige bred af Ribe Å, i Kunstmuseets have, blev der gjort fund af keramik, som var importeret fra Rhin-egnen. Fundlagene var fra *vikingetid* og omfattede bl. a. også glas- og ravperler fra Nordfrankrig og Belgien, skålformet spænde af bronze m. m. Der var tale om tykke kulturlag, og fundene viser, at der i dette ældste Ribe har været en ret stor befolkning, ikke mindst af håndværkere. Hvorfor den senere by kom til at ligge på den anden side af åen ved man ikke.

I *Ansgars* levnedbeskrivelse fortælles det, at den hellige mand, der døde i 865, af den danske konge fik lov til at bygge en kirke i Ribe, og kongen skænkede grunden hertil. Det er ukendt, hvor den lå. De første tre *biskopper* i Danmark blev indviet i 948, og friseren Liufdag i Ribe var en af dem. Byen var fra da af et religiøst centrum, og gennem århundrederne kom kirkens mænd og de mange kirkelige bygninger og institutioner til at spille en stor rolle i Ribes åndelige og økonomiske liv.

Handelsbyen

Fundene fra det ældste Ribe viser tydeligt, at der allerede da var stærk forbindelse mellem den vestjyske by og områderne længere mod syd. For Ribe som for Slesvig var den omfattende friser-handel af den største betydning. Handelsforbindelsen med Nordtyskland og de nederlandske byer fortsatte gennem århundreder og fik ikke mindst et stort omfang i 1200-årene, efter at Slesvig havde mistet sin betydning, fordi Lübeck og andre af de nye tyske byer ved Østersøen vandt frem. Fra store dele af Nordeuropa kom folk til Ribe, og byens mange skibe førte dens borgere til de mange vigtige handelsbyer, hvor der til sene tider

Kort over Ribe, tegnet af J. Steiner Jessen.

er bevaret mange minder om forbindelsen med Ribe. I Groningen var der f. eks. et købmands-kompagni, som hed *Riper-Hense*. Allerede Adam af Bremen, som skrev sin hamborgske ærkebispeskronike omkring 1074, fortæller, at fra denne by, som var omsluttet af en å, „som strømmer ind fra oceanet“, var der sejlads ikke blot til Frisland, men også til England og „til vort Sachsen“.

Ribe var ikke blot en vigtig handelsby – vel Danmarks vigtigste – men den var også kulturelt og økonomisk Danmarks åbne vindue ud mod den store verden vesterude. Fra Vesterlandet fik man ædle varer som klæde, vin og anden luksus, her kunne man også hente tuf fra Andernach til at bygge kirker af. Og fra Ribe udførte man landsens produkter som heste, læder, talg, aske, sild, skinker og svinekød, pelsværk. Ribe var et handelssted, hvor man skulle til, når gode varer skulle købes: „Hr.

Esbern drager til Ribe, det skarlagene ny at købe“, og de sammensvorne mod Erik Klipping „rede dem til Ribe og lode dem klæder skære“.

Ved talrige breve sikrede kongen byens handelsrettigheder og andre privilegier. Den fik også i 1269 sin *egen ret*. Den var meget streng, og det fortælles om kællingen, som sagde: „Tak du din Gud, min søn, at du ikke kom for Ribe ret“ – hun så sin søn hænge i Varde galge. Ribe syntes allerede i 1000-årene at have været møntsted.

I 1100-årene rejstes den imponerende domkirke, der vidner om borgernes kunnen og gejstlighedens rigdom og magt. Opførelsen af den kongelige borg, Riberhus, skal også være begyndt i 1100-årene. Den var et vigtigt led i landets forsvar, en af dets vigtigste fæstninger, og befalingsmanden – senere lensmanden – havde både det militære ansvar og den øverste civile forvaltning i området. Konger og dronninger færdedes ofte på borgen. Her var det også, at *dronning Dagmar* lå syg i 1212. Kongen var på Skanderborg. Den smådreng kom med budskabet: „Vil I noget med dronningen tale, I vide hende snarlig ord“. Straks red kongen afsted:

Der han red af Skanderborg,
da fulgte ham hundred svende;
der han kom til Ribe,
da var han mand alene.

Men „dronning Dagmar døde i liden Kirstens arm, der kongen red op ad stræde“.

Ribe nåede sit højdepunkt som dominerende kultur- og handelsby i 1200- og 1300-årene, men den var hele middelalderen igennem en stor og blomstrende by, som omkring 1500 havde en befolkning på omved 5000 mennesker.

Stagnation og tilbagegang

Med *reformationen* i 1536 fik den et alvorligt knæk. Af de fire klostre forsvandt de tre efterhånden, kun sortebrødre-klostret fik lov at bestå, fordi det blev omdannet til hospital for gamle, og dets kirke, viet til Skt. Catharina, blev sognekirke. Foruden

Domkirken og klosterkirkerne var der seks andre kirker, som alle forsvandt. De biskoppelige gårde som Møgeltønderhus og Brink havde været grundlaget for bispoppens verdslige magt. De blev nu overtaget af kongen.

Byens handel var stagnerende, men studehandelen blomstrede og fik stor betydning. Byen blev i 1580 hærget af en stor brand, og en del af de *gamle huse*, som står i dag, er opført i de første årtier efter branden. De vidner om, at der også på dette tidspunkt var solid velstand i byen og håndværkere af stor dygtighed. Men ind i 1600-årene begyndte tilbagegangen for alvor. Kejserkrigen og krigene med svenskerne hærgede, den store pest i 1659 hjemsøgte byen. Byen blev også ramt af stormfloden i 1634, da vandet trængte helt op i Domkirken. En folketælling i 1672 viste, at der kun var 1939 mennesker tilbage i den tidligere storby, og den var i 1700-årene en by i stagnation, med 1994 indbyggere i 1801. Lidt inde i 1800-årene begyndte det at gå lidt frem, men *freden i 1864* berøvede byen en stor del af dens opland, og senere begyndte Esbjerg sin hurtige fremmarch mod en tilværelse som vestkystens storby. I Ribe foregik udviklingen i langsommere tempo end i de fleste andre købstæder. I 1960 var folketallet dog steget til 7809. Det har været af stor betydning for byen, at den er blevet en slags turistens Mekka. Den fortjener det, og dens borgere har gjort, hvad de kunne, for at bevare de store kulturværdier, som findes i deres by.

Ribe Domkirke

Ribe er ikke som så mange andre byer et sted med nogle få seværdigheder af højeste rang. Den er i sig selv en seværdighed. Den skal på en måde opleves som en helhed, man skal slentre igennem den, se på dens uendelige tal af forunderligt velbevarede bygninger, ikke mindst fra renæssancetiden. Man skal gå ned ad de mærkelige smalle slipper, som fører ned til åen, især fra Fiskergade og Sortebrødregade.

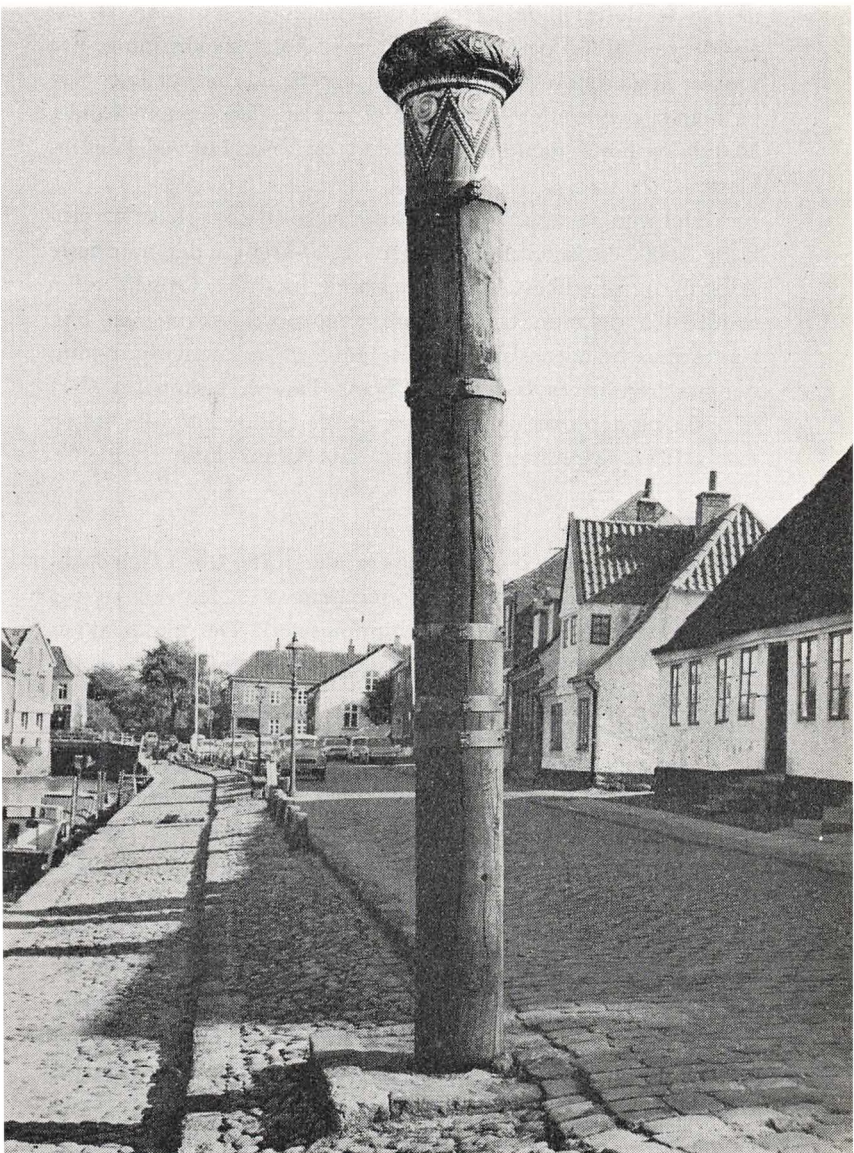
En egentlig rundtur kan naturligt begynde på det lille *torv* øst for Domkirken. Her kan man studere kirkens meget smukke apsis fra kirkens ældste tid, 1100-årene, bygget i tuf og hvilende på en kunstfærdig granitsokkel. På torvet ligger to stenhuse fra

1580'erne, det ene rummer nu Hotel Dagmar, og i kælderens til det andet, *Porsborg*, har Den antikvariske Samling i Ribe en renæssanceafdeling. På Torvet er også Weiss' stue fra omkring 1600. Heri er interiører fra begyndelsen af 1700-årene.

Går man fra Torvet syd om kirken, kommer man forbi *Kathoveddøren* ved den sydlige korsarm. Den er en søjleportal med reliefprydet tympanon, der krones af en trekantgavl med en fremstilling af „det himmelske Jerusalem“, hvor Kristus og Maria er omgivet af engle og salige. De to yderste af de fire søjler hviler på løver. Dørens tympanon fremstiller en korsnedtagelsesgruppe og regnes for et af Danmarks ældste og betydeligste billedhuggerarbejder.

Den sidste store restaurering af kirken fandt sted i årene fra 1883 og blev ledet af arkitekt H. C. Amberg. Herunder genopførtes det mindre tårn, Mariatårnet, og de tre indgange fik døre med relieffer, som var tegnet af Anne Marie Carl Nielsen. Desuden blev *terrænet* omkring kirken *afgravet*, idet det i tidens løb var hævet 1,3 til 1,6 m. Herved blev den smukke sokkel frilagt. Udfor den sydvestlige del af kirken står *Hans Tausens Hus*, som rummer Den antikvariske Samlings forhistoriske minder. Lige over for kirkens vestportal lå den gamle *latinskole*, blandt hvis disciple har været mænd som Peter Palladius, Hans Adolph Brorson og *Anders Sørensen Vedel*, der i 1581 kom tilbage til Ribe. Han boede i Liljebjerget i Skolegade og skrev her sine historiske værker, og i 1591 kunne han fra sit eget trykkeri udsende Et hundrede udvalgte danske viser.

Ribe Domkirkes indre er af stor og betagende skønhed. Det er et femskibet rum, hovedskibets tunge rækker med svære piller og buer af granit er romanske. Det er også de inderste overhvelvede sideskibe og korpartiet. Imponerende er den 21,3 m høje *korsskæringskuppel*, som konstruktivt er enestående i Norden. De yderste sideskibe er fra en senere tid, vel henimod 1500, og har måske haft til formål at afstive kirken. Man havde tidligere oplevet en katastrofe, da det nordre tårn styrtede sammen i 1283, og mange mennesker blev dræbt. Det nuværende store Borgertårn eller *Stormklokketårn* er gotisk og bygget efter denne tid. Herfra blev Riberhus beskudt i 1644, da svensker-

Den såkaldte stormflodsøjle ved Skibbroen i Ribe. Den angiver, hvor højt man mener, vandet har stået ved de større stormfloder.
Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

ne havde slottet inde. Nogle sandstenspiller blev ramt af det fjendtlige artilleri og fornyet i træ med kobberbeklædning. Fra toppen af det store tårn er der en enestående udsigt over eng og marsk, over vader og hav. Øjet rækker ikke kun til Rømø, Mandø og Fanø, men helt til Esbjerg og Vongshøj ved Løgumkloster.

Af det rige inventar lægger man mærke til *korstolene* fra omkring 1500, en krucifiksgruppe fra 1300-årene i det nordligste sideskib, og prædikestolen i renæssance fra 1597. Orgelfacaden er fra 1635, døbefont og den store femarmede lysklove med Skt. Catharinas billede er fra omved 1450. Af de mange gravminde må fremhæves tavlen over Hans Tavsens biskop fra 1541 til 1561, og den mægtige *gravsten* for den sidste katolske biskop *Iver Munk*. Mesteren menes at være Claus Berg i Odense.

Rundt i Ribe

Fra kirken går vi ned ad Skolegade, der fortsætter i Puggårdsgade på den anden side af Sønderportsgade. Her ved krydset er der flere udmærkede huse i bindingsværk. Det middelalderlige hus Tårnborghuset i Puggårdsgade, nu posthus, var engang bispebolig for Hans Adolph Brorson. Længere henne ligger Katedralskolen. Den østlige del af sydfløjen, den såkaldte Puggård, er senmiddelalderlig. Navnet kommer af pog, skoledisciplin. I denne gade, nr. 7, ligger også Stiftamtmandsboligen, hvis sydlige del er opført i 1797. Puggårdsgade går ned til Gravsgade. Her drejes til højre, og kort efter kommer man til Sviegade, som på den anden side af Sønderportsgade fortsætter i Gråbrødregade og Korsbrødregade. I denne gade ligger bispegården – Korsbrødregård – hvis facade er fra omved 1800.

Slotsgade og Vestergade fører ud til *Riberhus Slotsbanke*. Slottet fik sit præg af det byggeri, som fandt sted i Christian 3.s tid. Mest iøjnefaldende er de tre runddele eller rondeler ved foden af borgbankens hjørner. Den sydligste er den største.

Fra Slotsbanken går vi tilbage til selve byen ad en sti langs Ribe Å og derefter ad Skibbroen, hvor der står en nyere *stormflodssøjle*, som på anskuelig vis fortæller, hvor højt vandet steg under de større stormfloder. Her i havnen ligger også

everten Johanne Dam, en kopi af den type skibe, som for over 100 år siden sejlede på Ribe. Den er ganske fladbundet, så den endda kan stå på sandet ved ebbe. På siden har den sænkesværd, der kan virke som køl. I lastrummet er der museum.

Skibbroen går op til Overdammen. Her ligger på hjørnet ved Sortebrødregade *Quedens Gård*, hvoraf en del nu er museum, ligesom Turistkontoret har til huse her. Gårdens hovedbygning er fra 1790 og rummer en række værdifulde interiører fra renaissance, empire og senere. Sidefløjen mod Sortebrødregade er et gavlhus fra 1580'erne.

På den anden side af Overdammen, parallelt med Skibbroen, ligger Fiskergade. Her er en del udmærkede gårde og flere af de idylliske slipper. En vandring ned ad denne gade og ad Sortebrødregade, der går ned til Dagmarsgade, kan nok lønne sig. Har man interesse for nyere kunst fortsætter man ud ad Overdammen, Mellemdammen og Nederdammen til Skt. Nikolaigade nord for åen. Her ligger det fortræffelige *Ribe Kunstmuseum* med mange værker af kendte danske malere og billedhuggere, fra Eckersberg til Richard Mortensen. Ad Nikolaigade kommer man da ind til Jernbanen og går tilbage mod byen ad Dagmarsgade. Her findes i en bygning ved gaden Kurveholmen Victor Petersens store *Willumsens Samling*.

Ved Dagmarsgade ligger *Skt. Catharine Kirke*, der var en del af Sortebrødreklostret. Som den står nu, er den bygget i de første årtier af 1400-årene. Efter reformationen blev den sognekirke. Fra kirken er der adgang til selve klostret, som oprindelig var firfløjet og er bygget i gotik. Den østre fløj er nu borte. Fra kort efter reformationen har klostret været hospital for gamle og svagelige.

Fra Skt. Catharine Kirke tilbage mod Torvet. Undervejs passerer byens *rådhus*, hvis hovedfløj på von Støckens Plads er et senmiddelalderligt stenhus med kamtakkede gavle. I dets store sal er der billeder af en lang række lensmænd og stiftamtmand, og i et lille værelse opbevares en del gamle ting, sværd, morgenstjerner, jernlænker m.m. Her er også enkelte dele af byens ældre arkiv, gamle regnskaber og et værdifuldt håndskrift af Jyske Lov.

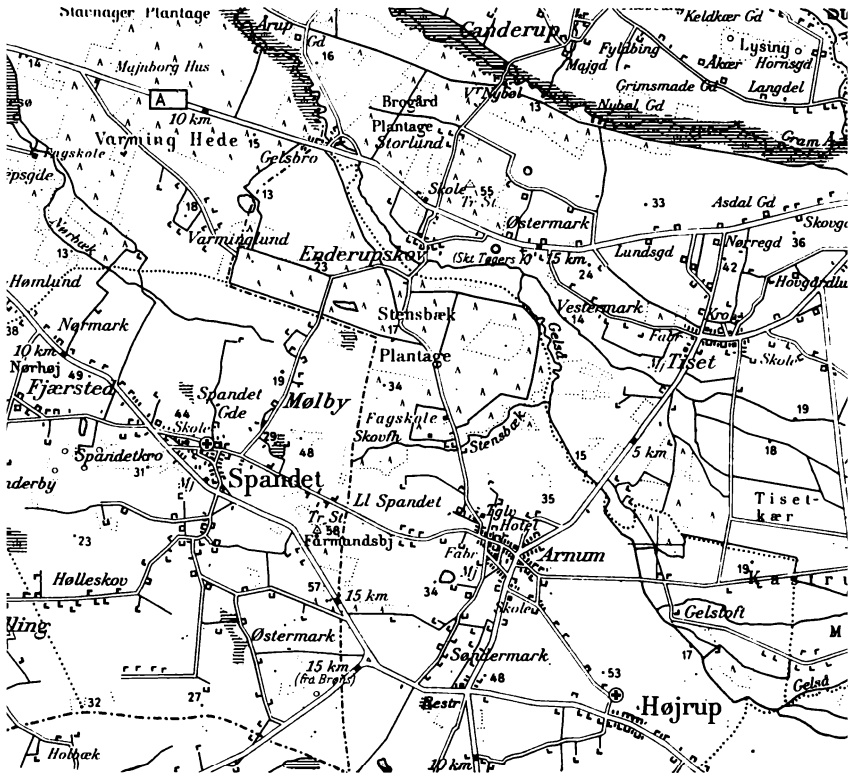
Fra Ribe til Løgumkloster

Vi forlader Ribe ad Sønderportsgade. Lige efter at have passeret den sydligste af Ribes tre åer, Stampemølle Å, drejes til højre ad Holmevej mod Kammerslusen. Undervejs kører vi gennem de store enge Ribe Holme og Mandø Hølade. I gamle dage førte peblingene fra skolen „sommer i by“ og dansede tranedans i engene. Den yderste del af Ribe Å løber i en kanal, som blev gravet 1855–56. Ved hjælp af Kammerslusen føres åen gennem det store havdige, som er bygget 1911–15. Fra sluseværket er der en udmærket udsigt ud over forland og vadehav. Man kan se Esbjerg, den sydlige del af Fanø, Mandø, og mod øst har man udsigten mod Ribe by med Domkirkens altdominerende profil. Slusen er et yndet udflugtssted, og det er nu engang sjældent her i landet, at man oplever rigtig sluse-trafik. Det er spændende at se, hvorledes fartøjerne, mest lystbåde, kan komme fra å til hav, uanset at vandstanden er forskellig.

Der køres tilbage ad samme vej og i den sydlige udkant af Ribe fortsættes ligeud efter Haderslev. En 5 km uden for Ribe ligger *Seem Kirke*, en senromansk kirke, delvis bygget af tuf. Det store kraftige tårn er fra omved 1500. Det har spir af tørninglensk type. I det murede alterbord er der i en tufsten udhulet en helgengrav. En undersøgelse i 1901 viste, at den indeholdt relikvier af Johannes Døberen, Skt. Agapitus, Willibrord, Pancracius, Godehard, Cantianerne og Skt. Gereon. De var fordelt i to blykapsler.

På vejen vesterud kører vi gennem et kønt landskab.

Lidt efter Seem drejes til højre efter Arnum til. Det første stykke køres langs Munkesø – med rigt fugleliv – og da vi er temmelig højt oppe, er der en smuk udsigt over Gelså-området. I Arnum drejes til venstre efter Endrupskov, og kort efter kommer vi gennem det mærkelige klitlandskab ved *Stensbæk*. Det er et vildt og uroligt flyvesandsterræn med lyng og hjelme. Mellem klitterne er der lavninger med en jævn, stenet bund, hvor

Geodætisk Institut: 1:100.000. Till. A.767/73.

sandet er bortblæst ned til overfladen af den oprindelige slette.

Vi vender tilbage til vejen mod Haderslev over Gelså og Enderupskov. Lidt efter passeres det sted, hvor *Skt. Tøgers Kirke stod*, nogle få meter syd for landevejen. Kirken blev nedrevet i slutningen af 1500-årene. Undersøgelser har vist, at den bestod af romansk kor og skib, bygget af kampesten. Murene er markeret med volde af græstørv, og en mindesten fortæller: Her stod Hellig Thøgers Kirke fra 1200–1600.

Gram

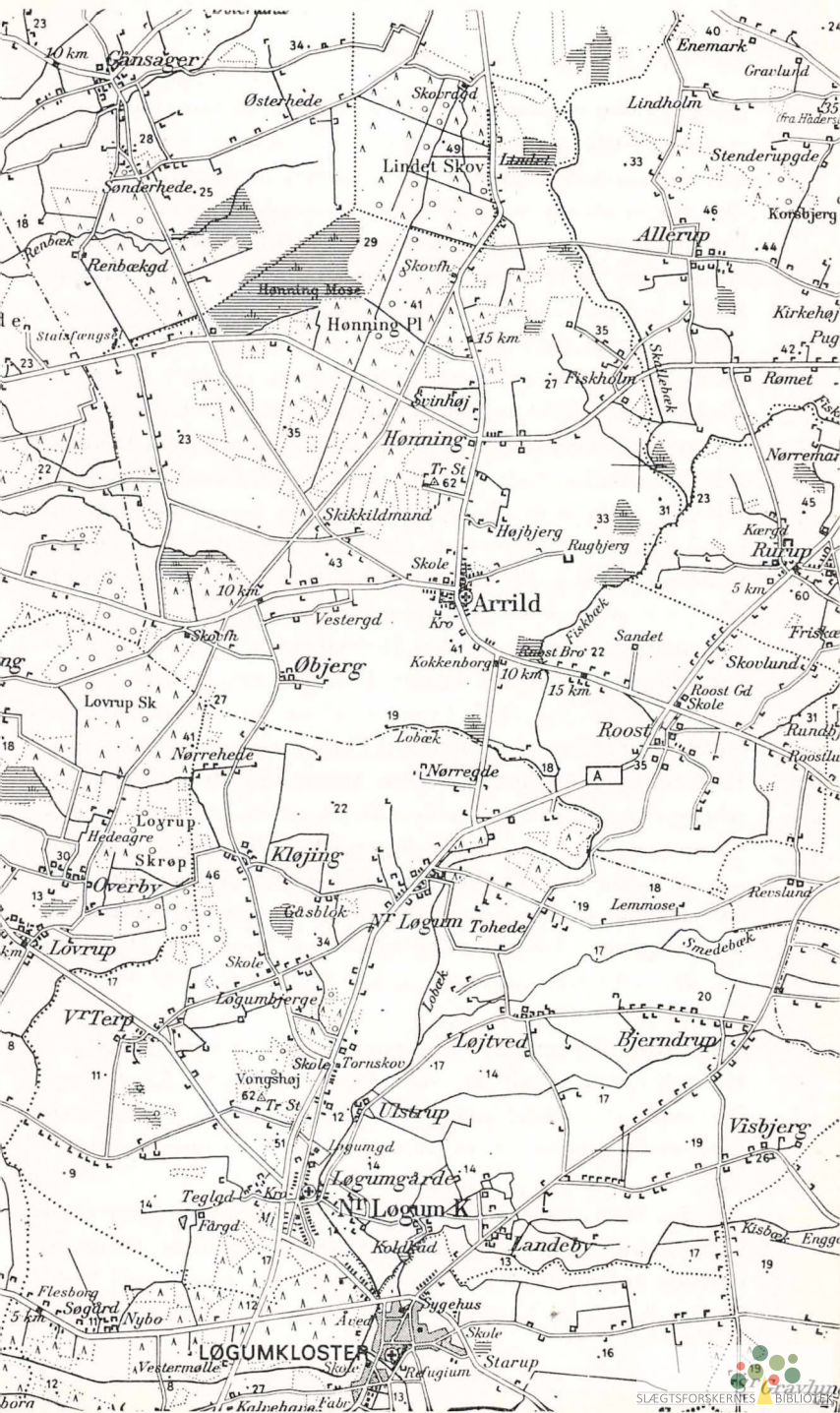
I udkanten af Gram By passeres Gram Kirke, en romansk kvaderstenskirk. Inde i byen drejes nordpå ad Slotsvej. Lidt før Gram Slot ligger den store tæppefabrik, som er den vigtigste industrivirksomhed i Gram. Slotskroen på venstre side af vejen er opført 1714, og på pladsen foran står en genforeningssten, og rundt om den er der mindre sten, forbundet med en lænke. Indskriften viser, at de engang har været grænsesten mellem Kongeriget Danmark og Königreich Preussen. Vejen slår nu en bugt for at komme uden om slotsholmen. Nord for Slotsøen ligger den store ladegård.

Gram nævnes i Valdemars Jordebog 1231 og var da i kongens eje. Senere blev der bygget borg her ved Gram – men uvist hvor – og snart var det konge, snart hertug eller greve, der havde den inde. Ved middelalderens slutning sad slægten Reventlow på borgen, senere gik den over til Buchwald'er. Rigsfeltherren Hans Schack købte det store gods i 1664, og fra 1821 har det været i slægten Brockenhuus-Schacks eje.

Herregården ligger på en lille holm ved Gram Slotssø. Den østre fløj er fra omved 1500, mens hovedfløjen er bygget af feltherren, og den vestlige fløj er opført 1751–1752. Allerede i slutningen af 1600-årene blev der anlagt en stor *have* med terrasser, vandfald og fontæner. Omved 1750 blev den lagt om i fransk stil ved gartneren Löschau. De lange bøgealleer og den store allé af høje skovfyr – de er vel Danmarks ældste – stammer fra den tid. Haven fortsætter i den stærkt kuperede lystskov *Lunden* med store bøge og gamle ask. Haven og Lunden ved søen og Gram Å rummer mange skønhedsværdier og er også interessant ved sit rige fugleliv. Ravnen træffes her. Have og skov er fredet, og enhver har adgang til dem.

Fra Gram til Løgumkloster

Vi vender om og kører på ny gennem Gram by efter Tiset. Lidt syd for denne by passeres Gelså. Vi kommer gennem Arnum, og lidt senere, ved Nykro, går vejen stik syd efter Løgumkloster, og kort efter kører vi i udkanten af den store *Lindet Skov*, som engang helt var løvskov, mens nåletræer nu er fremher-

Gårsager

Sønderhede, 25

Lindet Skov

Hønning Pl

Hønning

Arrild

Kløjing

Løgum Tohede

Ulstrup

Løgumgårde

Løgum K

LØGUMKLOSTER

Enemark

Lindholm

Stenderupgde

Allerup

Fiskholm

Rughjerg

Roost

Roost Gd

Lemlose

Bjerndrup

Visbjerg

Kisbæk Engg

skende. I den nordligste del af skoven syd for Skovridergården er der et fredet område med gamle ege og bøge. En jættestue, kaldet *Røverkulen*, ligger ved en skovvej fra Skovridergården. Den ene af dens to overliggersten blev i tysk tid ført til Løgumkloster for at bruges til et mindesmærke for Kejser Wilhelm I. Nu står den på kirkegården og minder om de faldne i verdenskrigen. Syd for Lindet Skov ligger Hønning Plantage. Fra Hønning til Arrild går vejen oppe på et højdedrag. Midt mellem de to byer er der en meget betagende og storslået udsigt fra *Højbjerg*, der er 59 m højt og ligger til venstre for vejen.

Efter at være kommet gennem Arrild by med dens hvidkalkede granitkirke, drejer vi af til venstre mod Roost. Vi passerer Fiskbæk og Tønder-Haderslev vejen og kører ned i *Roost*, kendt som byen med de store gårde. Nu er en del jord solgt fra til husmandsbrug. En af de udstykkede gårde er Roost Fogedgård, som gennem adskillige generationer ejedes af den kendte embedsslægt Outzen. Gården Hofmangsgave har i henimod et par århundreder været i slægten Thomsens eje. Hinrich Thomsen havde den fra 1880. Gennem 27 år var han den danske skoleforenings kasserer. Hans søn Hans Lausten-Thomsen, født 1878, amtslæge i Tønder, senere Åbenrå, gjorde en meget betydelig indsats i det kulturelle arbejde og var en flittig kulturhistorisk skribent. *Roostgård* ligger ikke inde i byen, men lidt ude ad vejen til Haderslev. Her fødtes 1625 Hans Rostgaard, der er kendt for sin heltemodige indsats under svenskekrigene og deltagelse i forsøget på at generobre Kronborg. Hans søn var den i litteraturhistorien kendte gehejmearkivar Frederik Rostgaard.

Fra Roost kører vi ad vejen mod Tønder og passerer Lobæk. Her i Roost Enge syd for vejen ligger voldstedet *Søndervold*, der består af to borgbanker på 45×38 og 35×35 m. Den vestligste er den største og hæver sig 2 m over det omgivende terræn.

Vejen fører gennem Nørre Løgum by. Syd herfor kører vi på et højdedrag langs Vongshøj-plateauets østlige kant, en imponerende stejlskrænt, 6 km lang og 30 m høj, enestående i Vest-slesvig. Bakkeøens højdeakse ligger ca. 1 km vest for skrænten.

Området er furet af et tætliggende system af dybe erosionskløfter, skovklædte og med stejle vægge. Omtrent ved Løgumgård går der en sidevej fra til højre. Ad den og en lille stikvej kan vi komme til *Vongshøj*, som er 62 m høj og kronet med en bronzealderhøj og et muret udsigtstårn. Der er her et helt enestående kig. Der er noget egekrat mod nord, men ellers er der intet, som kan standse øjet, mod nordvest kan vi se Ribe Domkirke, mod øst skovene ved Åbenrå, mod vest havet, Rømø og List, helt nær ved Løgumkloster. Stedet er i sig selv kønt, her er bølgende kornmarker, ludende egekrat, sindigt tyggende køer, bronzealderhøje, som minder om fjerne forfædre. Og her er stilhed.

Vi kører tilbage til hovedvejen og er kort efter ved Nørre Løgum – eller *Sogn – Kirke*, som er opført i slutningen af 1100-årene og er en ren teglstenskirke. Også sokkelen er af tegl. Forlængelsen mod vest, tårnet og våbenhuset er gotisk. Koret har krydshvælv og skibet tre otteribbede hvælv. Af inventaret kan nævnes en sengotisk altertavle og en alterbordsforside med rester af maleri fra omkring 1475: Kristus som verdensdommer. Et lille processionskrucifiks er fra begyndelsen af 1300-årene. Gennem Løgumgårde kommer vi ind i Løgumkloster.

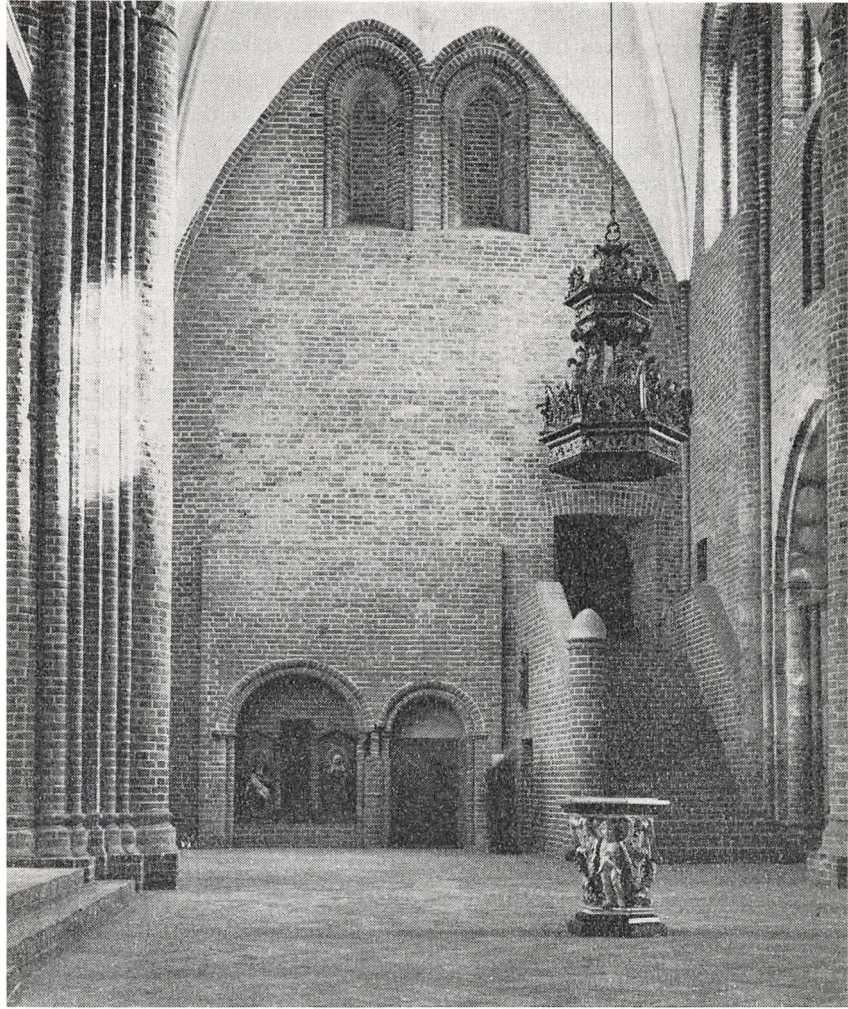
Løgumkloster

I Seem lige øst for Ribe var der i 1100-årene et kloster, som oprindeligt tilhørte benediktinerordenen, men var blevet et cistercienserkloster. Det blev i 1173 flyttet til egnen syd for Løgum, et ord som måske kan oversættes med „ved kærerne“. I dalstrøget syd for landsbyen og øst for Brede Å slog munkene sig ned. De kaldte stedet *Locus Dei*, Guds sted, der kunne minde om dets danske navn.

Klostret

I årene fra omved 1225 til 1325 opførtes det store kloster og den dertil hørende *kirke*. Kun kirken og en del af klostrets østfløj er nu bevaret. Cistercienserne havde meget faste regler for, hvorledes klostre skulle bygges. De skulle være enkle og uden pragt, f. eks. måtte de ikke have tårne, kun en tagrytter. Byggeriet har gennem en længere periode været standset, vel sagtens fordi man manglede penge. Det måtte i det hele taget gå langsomt, fordi det tog lang tid i de små teglovne at få brændt de næsten en million mursten, som må være gået med til en kirke som Løgum. Den østlige del af kirken, kor, tværskib og skibets østre halvfag, er ældst og er bygget i romansk stil, mens det øvrige er yngre og i gotik.

Som kirken nu står efter den store restaurering ved arkitekt Lønborg-Jensen, er den et meget smukt bygningsværk, vel en af de værdifuldeste kirkebygninger i Danmark. Det ydre virker stærkest, når man ser kirken med den meget smukke østgavl i to stokværk fra nordøst. Vestgavlen er helt gotisk med tre høje spidsbuede vinduer, det midterste 11 m. Det er dristigt, men ikke af samme skønhed som østgavlen. Mærkelig er forhalbygningen foran „dødeporten“ i nordre korsarm ud imod kirkegården. I forhallen er der seks granitsøjler, der bærer hvælvenes gjord – og skjoldbuer. *Tagrytteren*, der kan ses viden om i det flade landskab, stammer fra restaureringen, men der synes fra først af at have været tagrytter på kirken. Det

Det indre af Løgum Klosterkirke, søndre korsarm med den nu rekonstruerede dormitorietrappel. Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

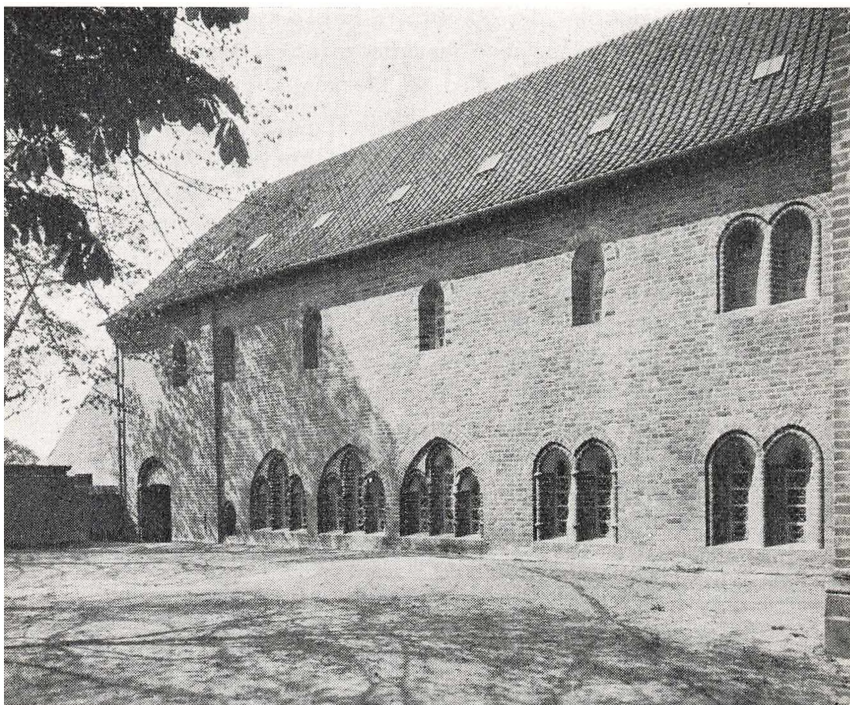
bedste indtryk af det meget smukke indre får man fra korskæringen. Også herfra kan man tydeligt se forskellen mellem den senere, noget fattigere udførte del af bygningen, og den ældre, østlige del; f. eks. er der ingen sokkel på de vestlige piller, men smukke søjlebaser mod øst. Trods forskel i byggetid udgør kirken dog en helhed, som betager.

Inventaret er i forhold til så mange andre kirker ret beskedent. Cistercienserklostre var jo ikke prunkkirker: En tresædet celebrantstol for den gejstlige, som celebrerede messen, og hans to hjælpere. Der er bevaret ni munkestole fra begyndelsen af 1500-årene. Fra samme tid og samme værksted er orgelpulpitret i nordre korsarm. Det har måske oprindeligt været anbragt tværs over hovedskibet for at adskille munkekor og lægmandskor. På bjælke mellem kor og korsskæring et korbuekrucefiks fra første halvdel af 1300-årene. Et lille relikvieskab med malede helgener er nok lidt ældre. Den sengotiske altertavle har oprindeligt stået i Jerne Kirke og kom først i 1925 til Løgumkloster. I midten Maria med barnet, „nådestolen“ og Skt. Morten, i fløjene de 12 apostle. Døbefonten er fra 1704 og prædikestolen fra omkring 1580.

Af *klostret*, et firlænget anlæg med korsgang og fratergård, er kun en del af den østlige fløj bevaret. Det nederste stokværk er delt i en række rum, først to mindre, sakristi og bibliotek, derefter et større, kapitelsalen, hvor der om morgenen blev oplæst et kapitel af ordensreglerne. Det er dækket af 9 hvælvinger, som bæres af fire piller, opført af glasserede sten. Der er bænke for brødrene langs væggen. Her har man fundet tre grave, bl. a. af en abbed fra Herrevad, Løgums moderkirke. Syd for kapitelsalen går en trappe til det øvre stokværk, hvor der var sovesal, nu indrettet til mødesal. I cellen bag trappen residerede portneren, som gennem en lille talesprække kunne sætte sig i forbindelse med besøgende. Fra denne etage var der adgang til kirken gennem dormitorietrappen, som nu er rekonstrueret.

Klostrets sidste abbed, Morten Iversen, døde i 1548, og klostret kom under hertug Hans den Ældres administration. De sidste munke fik lov til at blive boende. Fra omved 1568 var

Af Løgum Kloster er kun en lille del bevaret, nemlig noget af østfløjen, som her er set fra øst, den side, der vendte ud mod ydervedenen. Stender fot. 1930. Det kgl. Bibliotek.

klostret og dets store tilliggende af jordegods rundt om i Vest-slesvig et *amt*, som fra 1580 hørte under Gottorp, fra 1713 under kongen. Ved kirkens sydvestre hjørne blev der i 1614 opført en bygning til amtsforvaltningen. I portalen på *Slottet* anbragtes to tavler med hertugens og hertuginde's våbner. Det var her, Hans Adolph Brorson var huslærer i årene 1717–1721.

I nær tilknytning til klostret og kirken og med forbindelsesgang hertil opførtes 1961 Løgumkloster *Refugium*, hvis formål er at byde arbejdende mennesker et sted, hvor de kan søge ophold gennem længere eller kortere tid for gennem stilhed, læsning og fordybelse at søge afspænding og hvile. I forbindelse

med refugiet blev der oprettet en højskole med egen bygning. August 1973 kunne man i nærheden af refugiet indvi Frederik 9.s *Klokkespiltårn* med 49 klokker. Dronning Margrethe har skrevet inskription til to af dem.

Omkring klostret voksede der en bebyggelse frem. Den nævnes første gang i 1546 og kaldes da „Lemklosterbw“. Her var både gårde med betydeligt landbrug og huse, som rummede et stort antal håndværkere. Senere kom urtekræmmere, kniplingshandlere og andre, og i mange småhuse sad de unge piger ved kniplingsskrinet. I den sidste del af 1700-årene gik kniplingshandelen tilbage, og det mærkedes også i Kloster, som byen almindeligvis blev kaldt. I 1780 var der omved 1300 sjæle i byen, men i 1835 kun 1133. Der var efterhånden kommen en del mindre industri til byen, men i den tyske tid faldt indbyggertallet, indtil åbningen af baner til Bredebro og Åbenrå i 1888 og 1901 førte en vis fremgang med sig. I 1920 var der 1602 beboere, og 50 år senere var det steget til 2089.

Efter reformationen blev klosterkirken sognekirke, men byen havde fælles præst med Nørre Løgum indtil 1739. Den var fra gammel tid en *flække*, en mellemting mellem købstad og landsby. Denne status beholdt den til kommunalreformen i 1970, som medførte sammenlægning med Nørre Løgum, Bedsted, Højst og Løgumkloster Landsogn.

Hovedgaden er Storegade, som østerud fortsætter i Østergade. Ved den ligger Holmen, hvor der nu er indrettet et *Olivia Holm Møller museum*. Mod vest fører Storegade ud til Slotsgade, som går forbi kirken mod Tønder, og Møllegade, hvor den store ejendommelige *markedsplads* ligger i en stor trekant mod Markedsgade. Den har åben grønning og er beplantet med stynede lindealleer. Dens størrelse er et vidnesbyrd om den betydning, som markederne har haft fra gammel tid. Der holdes stadig *Kloster Mærken*.

Husene er gennemgående ikke gamle, mange fra begyndelsen af 1800-årene. De hvid- og gulkalkede bygninger i én etage minder ikke meget om byggeskik længere mod vest, f. eks. i Højer, mere om småbyer i kongeriget som f. eks. Løgstør. En af de betydeligste bygninger er Præstegården, Storegade 7.

Fra Løgumkloster over Trøjborg til Møgeltønder

Der køres ud ad Dravedvej efter *Draved Skov*, der ligger nogle få km syd for Løgumkloster. Denne skov er enestående i Danmark, idet den fra den ældste tid har henligget i en slags naturtilstand. Det er en egeblandingsskov, som kan give indtryk af, hvorledes de danske skove så ud, inden de blev erobret af bøgen. Her er iøvrigt en rig variation af træer som hvidbirk, eg, bævreasp, ask, bøg, el, hassel og lind, og denne rigdom giver den en egenartet skønhed. Her er også et meget særpræget dyreliv. I skoven er der i de senere år foretaget betydelige videnskabelige undersøgelser, især polleanalyser, der fortæller om skovenes tilstande i forhistorisk tid, og et forsøgsareal er stillet til rådighed for Danmarks geologiske Undersøgelser. I samarbejde med Nationalmuseet er der også foretaget *forsøg* med *stenalderlandbrug*, der er fældet træer med flintøkser, der er foretaget afbrænding af det fældede og sået korn i asken og høstet korn med flintsegle. Vejen sydefter går gennem skoven, og man kan her stå af og vandre omkring på veje og stier. Kun de fredede forskningsområder er ikke tilgængelige.

I den nordlige udkant af skoven går der en vej af til højre efter Kongsbjerg. Den fører gennem et naturmæssigt interessant område i udkanten af skoven og af *Kongens Mose*, som ligger mod vest, og hvori der er gjort vigtige arkæologiske fund fra den tidligste stenalder. Vejen er ikke egnet til hurtigkørsel, men så er der bedre tid til at se på den smukke og ejendommelige natur. Et stykke fremme i det øde terræn passerer en nu nedlagt privilegeret kro, „*e Telt*“.

Vi kommer ud til en større landevej ved *Kongsbjerg*, hvor gårdejer Hans Andersen blev født og virkede. Han indtog gennem mange år en central stilling i det danske arbejde i Nord-slesvig og var formand for De sønderjyske danske Samfund 1940–1958.

I Kongsbjerg drejes af til højre efter *Tyuse*, og der fra til

Sølsted. Her kom det den 9. april til en mindre træfning mellem danske og tyske styrker. En halvdeling af panserværnet lå her, da tyskerne viste sig. I den officielle beretning hed det: „Den forreste panservogn bliver ramt og kører i grøften, den næste rammes ligeledes, men trækker sig noget tilbage og åbner ilden formentlig med 37 mm skyts. Noget senere kommer tre fjendtlige flyvere, der åbner ilden med maskingeværer og nedkaster bomber“. Afdelingen gik derefter til Bredebro.

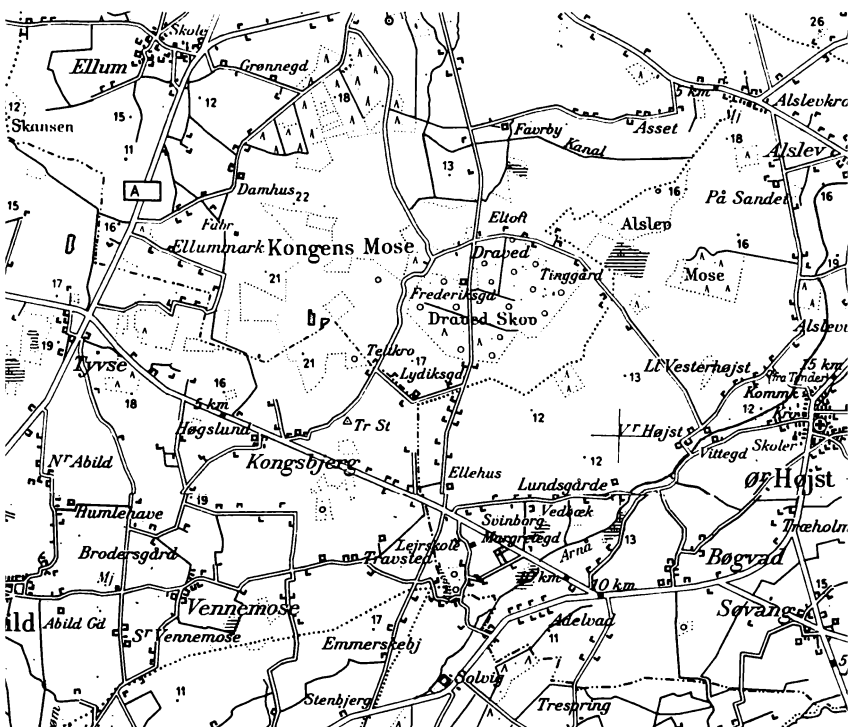
Ved Sølsted passerer vi A11, Tønder–Ribe landevejen, kører vestover mod *Visby*. Kirken her er i sit ydre en renæssancekirke. Skibets flankemure er dog romanske og bygget af granitkvadre, og der er gotiske forlængelser i øst og i vest. Omkring 1590 lod Peter Rantzau til Trøjborg hele kirken ombygge. Den nye østgavl fik svungne kamme. Det høje smalle våbenhus har renæssancegavl over døren. Tårnets øverste del er ombygget 1857, men i de gamle former. Det nuværende spir har afløst et mærkeligt, meget højt spir. Den væsentlige del af kirkeinventaret er fra samme tid som kirkens ombygning.

Præstegården i Visby blev bygget af pastor Bagge Friis i 1697. Den var oprindelig i bindingsværk, men ved en ombygning i 1845 blev den skalmuret og er nu en vinkelbygning af røde sten med kvist over hoveddøren. Her boede fra 1822–1832 „digterinden Anna“, som var gift med pastor Jessen. Nogen stor poet var hun vel ikke, men hendes små digte blev senere kendt og yndet i hele Nordslesvig. Niels Møller var præst her 1908–1922. I byen købte han et stykke jord på 4 tdr. land, og her anlagde han en *park* med mange sjældne træer, buske og blomster. Efter hans død overgik den til kommunen i henhold til testamentarisk bestemmelse.

Trøjborg

Knap et par km vest for Visby står der et skilt: Trøjborg Ruin. Der er parkeringsplads lige overfor ruinen. På vejen dertil passerer den meget store *ladegård* med stuehus fra 1780 og en del avlsbygninger fra 1700-årene. I stedet for portbygning er der otte hvidkalkede piller eller „tromler“, af folkeviddet benævnt de syv jomfruer.

FRA LØGUMKLOSTER OVER TRØJBORG TIL MØGELTØNDER

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A.767/73.

Trøjborg nævnes første gang i 1347. Det har formodentlig navn efter det gamle Troja. I 1300-årene var det i slægten Limbeks eje. Claus Limbek solgte godset til dronning Margrethe i 1407 og pantsatte det straks til *biskoppen i Ribe*. Herefter lå det store gods ikke længere i hertugdømmet Slesvig, men i kongeriget. Efter reformationen kom det tilbage til kongen, som 1566 overdrog det til den kendte feltherre Daniel Rantzau. Han faldt foran Varberg tre år senere, og det overgik efter de trufne aftaler til hans broder *Peter Rantzau*, foreløbig på livstid, men 1579 fik han overdraget hele godset, Lø herred og fire kirker som ejendom. Han opførte det nye Trøjborg. Gennem de følgende århundreder havde godset først adelige, fra 1762 borgelige ejere, og 1852 blev det købt af *Knud Lausten*

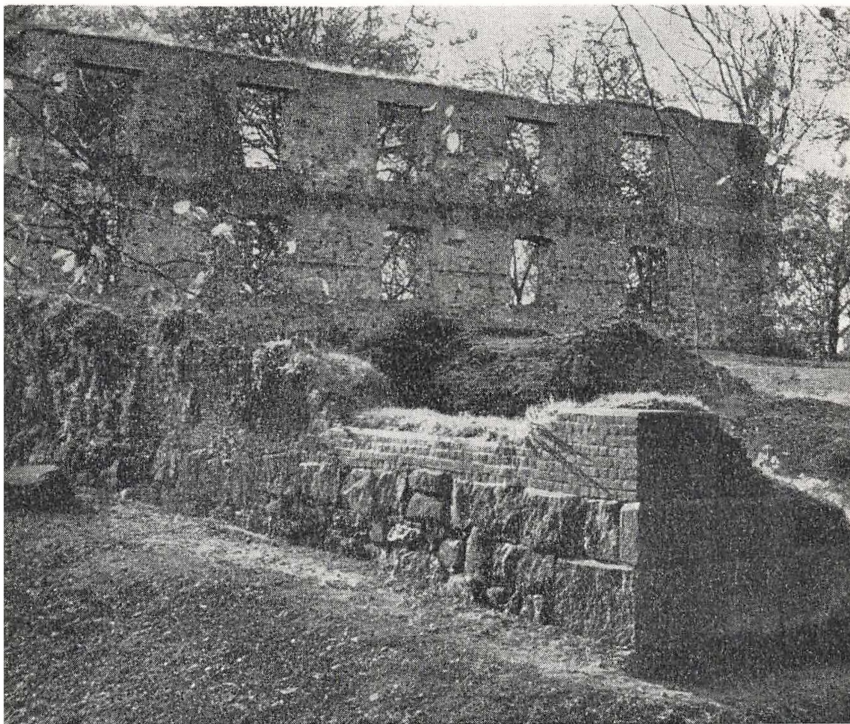
Knudsen af Forballum. Han var ikke blot rig på denne verdens gods, men var også en åndens kæmpe, enklaveområdernes førerskikkelse i arbejdet for national og religiøs vækkelse. Han ville ikke være godsejer – eller kammerråd – men kun gård-ejer, og han ville ikke bo på slottet, som var ret forfaldent. Det siges også, at han var bange for, at børnene skulle få herremandsnykker. Han tilbød den danske stat bygningen uden vederlag, men fik nej. I 1854 besluttede han at *nedrive* dette monument over en tidligere tids bygningskunst. Sydmuren og visse andre bygningsrester fik dog lov at blive stående.

På det sted, hvor Peter Rantzau opførte sit Trøjborg, var der en ældre borg, måske fra omkring år 1300. Den bestod af et tårn med en lavere bygning ved siden af. Den holm, den lå på, var 30×30 m. Den var kunstig opbygget på søbunden og sikret med nedrammede svære pæle. Tårnet, en såkaldt barfred, var 12×12 m i grundareal og solidt funderet helt fra søbunden, og dens teglstensmure var 4 m tykke. En del af dens fundamenter er indgået i *Rantzaus renæssanceborg*. Hvor der ikke fandtes gamle fundamenter, som kunne bruges, opførtes de nye fundamenter helt fra fast bund, mest af store groft til-dannede granitkvadre. Mod nord og vest blev de nye ydermure bygget udenfor den oprindelige borgholm og kom til at rejse sig direkte af vandet. Borgens fire fløje var lige høje og udgjorde en firkant, som udvendig var 32×32 m, mens gårdspladsen var 13×14 m. Her var der flersidede trappetårne i hvert af hjørnerne. I sydfløjen, hvis yderste mur står endnu, var slottets største rum, hjortesalen, hvis vægge var prydet med hjortehoveder, i træ eller metal. Gavlenes vandrette og svungne bånd, vinduernes karme og poste var af sandsten. Portalen havde en overbygning, hvis sidefløje bærer bygherrens og hans hustrus våbner og en talve, hvis indskrift fortæller om slottets historie. På en bjælke stod på latin:

Du samler rigdom, og du bygger borge,
som om du ikke skulle dø.

En anden indskrift lyder: *Omnia vanitas, alt er forfængelighed.*

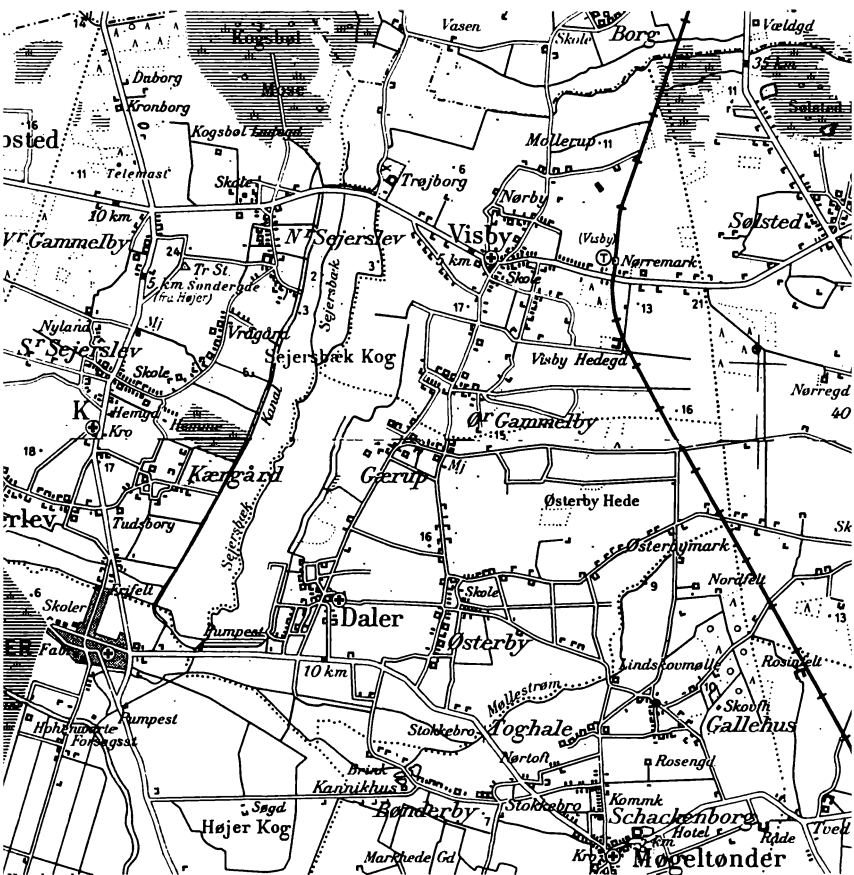
De bevarede ruiner af Trøjborg Slot. Efter Sønderjysk månedsskrift 1966.

Nationalmuseet har 1960'erne afsluttet en omfattende *restaurering*, som blev forenet med dybtgående arkæologiske undersøgelser, som bragte de middelalderlige rester for dagen.

Fra Trøjborg til Møgeltønder

Fra Trøjborg køres tilbage mod Visby. Lidt fremme drejes til højre mod Øster Gammelby, hvorfra fortsættes til Østerby, hvor der er mange smukke gamle gårde. Her køres østover efter Gallehus. Hvor vejen deler sig, ligger *Lindskov Mølle* med smukke bygninger fra slutningen af 1700-årene. I *Gallehus* passerer vi den lille trekant, hvor to mindsten, rejst af

FRA LØGUMKLOSTER OVER TRØJBORG TIL MØGELTØNDER

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A.767/73.

lensgreve O. D. Schack i 1907, fortæller, at her er stedet, hvor de to guldhorn blev fundet i 1639 og 1734. Vejen fortsætter sydpå til Tønder-Møgelstønder vejen. Her drejes til højre efter Møgelstønder.

Møgeltønder

I den østlige udkant af Møgeltønder ligger slottet Schackenburg. Det er bygget på det sted, hvor *Møgeltønderhus* stod. Det nævnes allerede i 1200-årene og hørte under biskoppen i Ribe. Ved reformationen overgik borgen til kongen sammen med det bøndergods, som hørte under den. Det blev et særligt len, som senere blev forenet med Riberhus len. Rigsfeltherre Hans Schack havde indlagt sig stor hæder under svenskekriegerne. Han fik i 1661 overdraget Møgeltønderhus med tilhørende gods, og 1676 oprettedes grevskabet Schackenburg.

Schackenburg og Slotsgaden

Det gamle Møgeltønderhus var omgivet af grave og ringmur. Der var et svært firkantet hovedtårn, og syd herfor et stort stenhus, fruerstuehuset. Da Hans Schack byggede sit nye herresæde, lod han nogle af de ældre bygninger indgå heri, både den gamle portbygning og det nævnte stenhus, som udgør den søndre sidefløj af slotsanlæggets trefløjede anlæg. Vestfløjen er hovedfløj og har stort set bevaret den oprindelige rumfordeling, som er ens for begge stokværk. I midten er der en stor gennemgående sal, mindre stuer og kamre på hver side. En stor del af udsmykningen stammer fra 1750'erne, bl. a. smukke stuklofter og ovnnicher, skabt af mesteren Bartholomeo Tolla. I 1790'erne arbejdede den italienske stukkator Francesco Antonio Taddei i havestuen.

Hans Schack regulerede de gamle grave om slotsholmen, og der blev på de tre sider opkastet en *vold*, som på hjørnet mod nordvest var udformet som en bastion, bestykket med bronzekanoner, hvoraf de seks er opstillet foran hovedbygningen. Feltherrens slot var trods alt også en befæstet borg. Den nuværende murede bro over den søndre grav er fra 1812; på Schacks tid var her en vindebro. På *portbygningen* er der på begge sider af indkørslen indsat sandstenstavler med det grevelige våben og med Hans Schacks monogram omgivet af elefant-

Schackenborg Slot, bygget af rigsfeltherre Hans Schack i 1660'erne. En del af det gamle Møgeltønderhus indgik i de nye bygninger. Svend Bessing fot. Danmarks Turistråd.

ordenens kæde. Som pendent til portbygningen opførtes en staldlænge. Den nuværende er fra 1785. Det store gårdsrum er beplantet med lindetræer langs såvel længde- som tværaksen. Syd for landevejen er den store *slotshave* på 14 tønder land, som måske er anlagt af rigsfeltherren. I 1750'erne blev den omformet efter fransk mode og med store lindetræer, i begyndelsen af 1800-årene blev den omlagt i engelsk stil. Den vedligeholdes nu af Tønder Kommune og er offentlig tilgængelig.

Fortsættes vestover fra Schackenborg kommer man ind i den mærkelige *Slotsgade*. Det var vel i begyndelsen af 1700-årene, at man begyndte at bygge her på jord, som hørte under grevskabet. Især folk med tilknytning til Schackenborg, men også

Slotsgade i Møgeltønder med den gammeldags brolægning, alleen og de ensprægede huse med de smukke hvide skodder. Det kgl. Bibliotek.

håndværkere slog sig ned her. Der er et mærkelig ensartet præg over Slotsgade. De hvide skodder er endnu bevaret mange steder. Over indgangen er der murede kviste, og man har gjort meget ud af dørene og dørhåndtagene. Husene er som regel stråtækte og bygget af de på egnen så almindelige mørke eller violette sten. Gaden selv er prydet med lindetræer og har gammeldags brolægning med piksten op ad husene.

Kirken

Syd for den vestlige ende af Slotsgade ligger Møgeltønder Kirke, en anelig bygning med et interessant indre udstyr. Den er bygget af mursten og består af romansk kor og skib med senromansk eller ungotisk forlængelser mod øst og vest, sengotisk

tårn, trappehus fra 1692 til det grevelige pulpitur og gravkapel fra 1763, begge på nordsiden. Det store ottekantede pyramidespir på tårnet er fra 1630.

I det indre findes *kalkmalerier* fra forskellige tider, dels fra omkring 1275, bl. a. med Kristus og apostlene, rankedekorationer fra begyndelsen af 1300-årene og ungrenæssancemalerier fra 1500-årene. De er blevet restaureret af maleren August Wilckens i årene 1894–1898, og han har ikke kun restaureret, men også føjet til. På renæssancemalerierne i koret findes således grevinde Schacks ansigtstræk og to jakkeklædte mænd, grev Hans Schack, død 1905, og hans søn Otto Didrik Schack. På korets nordvæg ses en bedende mand med pagehår, måske mester for kalkmalerierne. På samme måde har Wilckens anbragt sig selv mod syd med en tavle: A. Wilckens renov. et inv. anno 1898.

Alterbordet er opbygget af munkesten og stammer måske fra den tid, da koret blev udvidet. *Altertavlen* er fra omved 1500 og har en figurrig Golgatha-scene i midterskabet. På fløjenes ydersider er passionsmalerier. Topstykket fra omkring 1700 stammer fra mester Peter Petersen i Tønder. Fra nu forsvundne sidealtre er der tre interessante *figurer*: den apokalyptiske madonna, dvs. Maria stående på måneseglen med Jesusbarnet på armen, en bispefigur, formodentlig Skt. Nicolaus, kirkens skytshelgen, og et relief af Jesu fødsel.

Stoleværket er gammelt, omend en del omdannet. Nogle af stolene er fra anden halvdel af 1500-årene. Degnestolen er sengotisk, korgitter, prædikestol og fontehimmel fra 1600-årene. Der er tre pulpiturer, det ene bærer orglet fra 1679, det andet er grevefamiliens stol, hvortil der er opgang fra det ydre trappehus. Kirken er prydet af et betydeligt antal epitafier fra 1500- og 1600-årene, og der er mange gravsten.

Fra Møgeltønder kan der køres direkte tilbage til Tønder. Man kan også vælge den lidt længere vej gennem marsken syd for Møgeltønder. Der køres da gennem Sønderby i byens sydlige udkant, forbi marskgårdene *Sydfelt* og *Supskog* via Dyrhus tilbage til Tønder.

Stedregister

- Abild 3, 6, 34,
50, 56
Abildgårdskær 37
Abterp 26
An(d)flod 13f., 18,
64, 91
Arnum 3, 124
Arrild 34
Astrup 6, 25, 106
Astrup Banke 16,
20, 106
Aventoft 55, 85
Ballum 6, 43, 52,
67, 96
Ballum Enge 96
Ballum Sluse 95
Ballum Vesterende
16f.
Birkelev 30
Bolilmark 102
Brede 32
Bredeå 95, 97
Brink 39, 102
Brunsodde Kog 15
Brændstrup 67
Brøns 19, 27, 49,
106, 108
Brøns Kirke 34, 106
Brøns Mølle 27
Brøns Sluse 17
Buntje 96
Bønderby 58
Bådsbøl 96
Daler 34, 43
Draved Skov 133
Drengsted 30
Dyrhus 85, 142
Døstrup 19, 31, 43,
45f.
Emmerlev 6, 16,
34, 52, 93
Emmerlev Klev 93
Enderup 110
Enderupskov 123
Farup 19
Fegetasch 15
Fiskebæk 37
Fjersted 30
Foldingbro 51
Forballum 49
Fældsværre 11
Galgehøj 94
Gallehus 29, 137
Gammel Frederikskog
15, 24, 87f.
Gammelværre 11
Gasse 26f.
Gelså 123f.
Gesing 30
Gram 37, 46, 123f.
Gram Slot 124
Gramfaldgård 28
Grelsbøl 14
Grøngård 43
Grådyb 8
Gudskog 15
Havneby 16, 76,
100, 104f.
Hjerpsted 28, 30,
32, 34, 45, 94f.
Hjerpsted Bakkeø 5f.
Hjerpsted Kirke 96
Hjørnekro 87
Hohenwarte 88
Holbæk 37
Hoptrup 53
Hostrup 31
Hviding 30, 46,
62, 75
Hviding herred 74
Hviding Kirke 33,
36, 109f.
Hviding Nakke 33
Hviding stationsby
110
Høgsbrogård 38
Højbjerg 126
Højer 5, 12–17, 23,
32, 45, 50, 54f.,
75, 88, 90–92
Højer Dyb 8
Højer Kirke 34
Højer Kog 11, 14
Højer Sluse 7, 15,
87f., 90
Højergård 92
Højrup 34
Højst 70
Hønning 30
Hønning Plantage
126
Jejsing 30
Jejsing Bakkeø 5
Jordsand 24, 46, 96
Juvre 100, 102, 105
Juvre Dyb 8
Kammerslusen 122
Kirkeby 16, 105
Kløjning 30
Knude Dyb 8
Kogsbøl 38
Koldby 96
Kongens Mose 26,
133
Kongeåen 51
Kongsbjerg 133
Kongsmark 96, 102,
105
Kristkirken, Tønder
35f., 77, 79f.
Kærgård 38
Lakolk 52, 104
Lindet Skov 124
Lindeved 38
Lindskov Mølle 137
List 76, 93
Listerdyb 8, 45, 105
Listleje 45
Lokhøje 27
Lægan 14, 85
Løgum Kloster
128–130
Løgumkloster 45,
47, 50, 53f., 75,
128–132
Magisterkogen 15,
17, 85
Mandø 7, 111–113
Mandø Ebbevj 110,
112f.
Mandø Kirke 35
Misthusum 11, 19,
97
Mjolden 43
Munkesø 122
Møgeltønder 13, 43,
53, 139–142

STEDREGISTER

- Møgeltønder Bakkeo
5
Møgeltønder Kirke
34, 141–142
Møgeltønder Kog 11,
14
Møgeltønderhus 39,
139
Mølby 105
Møllehus 85
Niebüll 85
Nolde 71
Nordstrand 19
Nordstrandischmoor
20
Ny Frederikskog 12,
15, 87f.
Nykirke 85
Nørreagerhøj 93
Nørre Løgum 27,
32, 127
Nørre Løgum Kirke
34, 127
Nørre Tvismark 104
Nørremølle 24, 87
Nørrevold 37
Nørreværre 86
Okholm 110
Poppenbøl 86
Randerup 20, 31,
43, 68
Ravsted 50
Rejsby 16, 19f., 31,
96, 109
Rejsby Diget 106
Rejsby Å 109
Ribe 19, 22, 32f.,
34f., 47, 68, 75f.,
114–122.
Ribe Domkirke
117–118, 120
Riberhus Slotsbanke
120
Roager 28, 34, 75
Roost 126
Roostenge 37
Roostgård 126
Rosenkrans 15, 55,
85f.
Rudbøl 14f., 86
Rudbøl Kog 15, 24
Rudbøl Sø 17, 85f.
Rungholt 18
Råhede 110
Rømø 7, 16, 30,
48, 52, 63, 67,
95f., 98–105
Rømø Dyb 8
Rømø Kirke 35, 105
Rømø Sønderland
39, 102
Rømø-dæmningen
17, 25, 75, 98
Røverkulen 124
Schackenborg 37,
48, 53, 59,
139–140
Seebüll 72f.
Seem Kirke 122
Sild 90, 93
Siltoft 15, 59, 88
Skast 30, 32
Skt. Tøgers Kirke
123
Skærbæk 6, 19, 27,
49, 52f., 57
Solvig 39
Spandet 57, 74
Spandetgård 38
Stampemølle Å 122
Steneng 26
Stensbæk 6, 122
Storehøj 96
Supskog 142
Sydfelt 142
Sølsted 56, 134
Sønderby 142
Søndergård 38
Søndernæs 16, 61
Søndervold 37, 126
Sønderå 85
e Telt 133
Tevring 30
Toftlund 53, 57
Toftum 104
Travsted 30
Trøjborg 39f., 48,
134–137
Tvismark 105
Tyvse 133
Tønder 3, 5, 14,
32, 35f., 43, 45,
47–50, 52–57,
64–68, 75–85
Tønder Kog 14
Tønder Museum 84
Tønderhus 39, 42f.,
47, 77f.
Tønning 46
Tønning 42
Tørninglen 36
Ubjerg 6, 32, 34,
54–56
Ubjerg Kog 14
Utenwarf 71
Vedsted 110
Verlath 85
Vester Anflod 56, 59
Vester Vedsted 16,
19, 30, 110, 112
Vesterbæk 38
Viding herred 14f.,
64
Vidåen 13, 17, 55,
78, 85–88
Visby 6, 31, 43,
134
Visby Kirke 34f.
Vongshøj 4f., 27,
126f.
Østerby 137
Ålbækdalen 26
Årupgård 28

